

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך לג, תשמ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

לשוננו לעם

קונטרסים עממיים לענייני לשון

בעריכת ע' איתן ומ' מדרן

מחזור לג, קונטרס א-ב (שכא-שכב) מרחשון ה'תשמ"ב

ראשית הרחבת הלשון בימינו

מאת

ראובן סיוון

הוצאת המזפירות המדעית של האקדמיה ללשון העברית
ירושלים

נסדר ונדפס בדפוס רפאל חיים הכהן בע"מ
מִיֵּצְבוּ בְּנוֹ מִשֶּׁה ז"ל

תוכן העניינים

עמ' ה	הקדמה
ז	1. רשימת מלים חדשות ראשונות
כב	2. החידושים לפי מחדשיהם
כה	3. מסיפורי המלים החדשות
	א. מילון; ב. מושבה; ג. עגבנייה; ד. פחול, פתום;
	ה. דגדוג; ו. משקפיים; ז. עיתון; ח. שנייה, דק(ה),
	רגע; ט. מוקדם, מאוחר; י. פלבלב, חתלתול; יא.
	תזמורת; יב. חיילים; יג. קשר, רפבת; יד. קנחת;
	טו. גרחון; טז. מלפפון, קישוא; יז. משקפת; יח.
	טקס; יט. חנופייה; כ. ראינוע; כא. חזייה; כב.
	פרפר; כג. בופה; כד. הסתדרות; כה. אפנה; כו.
	גלידה; כז. מכונית. כח. תזפיר.

לזכרו של מו"ר
נ"ה טור-סיני נ"ע
במלאות שמונה שנים לפטירתו

הקדמה

בתחילת תשמ"ב מלאו מאה שנה לעלייתו של אליעזר בן-יהודה לארץ-ישראל, כדי להחיות בה את הלשון העברית. קודם לכן, בתרל"ט, פתח בשורת מאמרים להכשרת הלבבות — הראשון 'שאלה נכפדה' — שבהם קרא לשוב אל לשון אבותינו, פשם שאנו שבים אל ארץ אבותינו, "ולהשתמש בה [בלשון אבותינו] לא בלבד בספר, בדברים שבקדושה או שבחכמה בלבד . . . אלא דְּנָקָא בדיבור־פֶּה . . . בכל ענייני החיים . . . ככל הגויים, גוי גוי בלשוננו".

מאז התפתחה הלשון העברית, הן בדיבור־פה והן בכתב, התפתחות רבה. בקפיצת הדרך הגיעה לדרגת התקדמות גבוהה של לשון חיה לכל דבר. אוצר מליה מרחיב והולך; נקבעים בה דפוסי התקשורת; סגנונה משתכלל ומתגבש; הדיבור הבלתי־אמצעי בין אדם לחברו, אף באמצעי התקשורת החשמליים של זמננו, נעשה רהוט וקולח יותר ויותר; הספרות, הן המאמרנית והמדעית והן היפה, מתדמה והולכת ברמתה הלשונית לרמתן של לשונות חיות, ארוכות מסורת של דיבור.

בקונטרס זה מבקש אני לסכם סיכום ביניים מה שנעשה בתחום יצירת המלים החדשות (שנתקבלו) בראשית הדרך, בתקופת השלטון הטורקי. מימי העלייה הראשונה עד ערב מלחמת העולם הראשונה. החומר מבוסס על רשימותיי שנתפרסמו ב'לשוננו לעם'.

למותר להעיר, שאיני מתיימר להקיף בסקירה זו את כל מה שנתחדש במילון העברי, אף בתקופה הקצרה המוגדרת לעיל. עדיין המחקר רחוק מלהתמצות, ונדאי שיש מה לתקן בו. אף בימי הכנת הקונטרס הזה נתגלו לי דברים חדשים שנעלמו ממני קודם. עוד יש מקום רב להתגדר בו, ואי"ה תימשך החקירה, שכן "אין גמר לעבודה מדעית", כפי שהיה מורגל בפיו של מו"ר הפרופ' נ"ה טור-סיני ז"ל, שנלב"ע בעיצומה של מלחמת יום הכיפורים, בהושענא רבה תשל"ד.

1. רשימת מלים חדשות ראשונות

להלן רשימה, לפי סדר הא"ב, של מלים חדשות, שהוצעו — ונתקבלו — בתקופה הראשונה של תחיית הלשון, בתקופת השלטון הטורקי בארץ, בעיקר עד 'מלחמת השפות'. רובן של מלים אלה אותרו בפתובים בחקירותי, וסיפוריהן פורסמו ברשימותיי ב'לשוננו לעם', 'מחיי המלים' (מתשפ"ו ואילך), ובקונטרסי המיוחדים. קצתן, שהביא ר' מירקין ברשימותיו 'להשלמת החסר במילונים', ב'לשוננו לעם', צוינו כאן, ברשותו, על מראי המקום שלהן, והריני מודה לו על כך.

נכללו ברשימה זו גם מלים — פגון טָקס, מקטורן, מחרתיים — שמחדשיהן העלון מהמקורות והציעו להשתמש בהן לפי צורכי הזמן.

ליד כל מלה צוין שם מחדשה המשוער, שנת פרסומה בדפוס (ובסוגריים, מספר קונטרס 'לשוננו לעם', שבו התפרסם סיפור המלה במילואו).

אדיבות — א' בן־יהודה. תרנ"ח (קצו-קצז).

אדיש, אדישות — א' בן־יהודה. תרנ"ג (קעו-קעז).

אָדָּמַת — א' בן־יהודה. תרמ"ט (רט).

אהדה — א' בן־יהודה. תרנ"ט (קצו-קצז).

אירון — א' בן־אב"י. תרס"ט (רכט). [תחילה פסבור הייתי שא' בן־יהודה חידש את המלה, אבל על פי מאמרי 'מכתב בן־אב"י לפרסקי', שיפורסם בלל"ע שכג, אין עוד ספק,

שבנו איתמר חידשה.]

אופי — ז' יעבץ. תרנ"א (קעה).

אופייני — י' אָפּשטיין. תר"ע. ראה ר' מירקין (קעו-קעז).
 אופנוע — א' בן-אב"י. שנה? (ראה מאמרי על מכתב בן-אב"י
 לפֿרסקי בחוברת קרובה של לל"ע).
 אופניים — א' בן-יהודה. תרס"ג (רלז). ר' מירקין מביא שימוש
 במלה בתרנ"ט (קעו-קעז).
 אחוז [%] — ז' יעבץ. תרנ"ב (קעה).
 אלפית — א' בן-יהודה. תר"ס (רט).
 אָמנות — א' בן-יהודה. תרנ"ח (רא-רב, רצד).
 אנוכיות — א' בן-יהודה. תרמ"ט (קעה). ר' מירקין מביא מקור
 למלה זו מתרכ"א (רמ).
 אָפּור — א' בן-יהודה. תרנ"ח (רלז).
 אָפּנה — א' בן-יהודה. תרס"ד (רא-רב, ולהלן 'מסיפורי המלים
 החדשות' כה).
 אָקדח — א' בן-יהודה. תרנ"ז (קצג).
 אַרְגָּן — בן ישראל [י"ל פופס] בתרס"ז, לפי ר' מירקין
 (קעו-קעז). ראה להלן התארגן.
 בדחנות — מ' וילקנסקי תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).
 בְּדָיָה — י' קלוזנר. תרנ"ו (קסט-קע, עמ' לז).
 בדיחה — ד' ילין. תרנ"ז (שה).
 בובה — א' בן-יהודה. תרס"ד (רמז, ולהלן 'מסיפורי המלים
 החדשות' כג).
 בורג — א' בן-יהודה. תרנ"ז (רלז).
 בורגני — מ' לורסון [בן-אליעזר]. תרס"ו (פרטים יפורסמו).
 ביטאון — א' בן-אב"י. שנה? (קסט-קע, עמ' לט).
 גָּבֶס — א' בן-יהודה. תרמ"ג (רלז).

'גוּהֶיךָ' — א' ציוני [י' וילקנסקי]. תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

גִּזְזוּת — י"ל קצנלסון [בוקי בן גלי]. תרנ"ד (רסח).

'גיבור' [בסיפור, במחזה] — י"ח טביוב. תרנ"ד (רלז).

'גיהיץ' — א' ציוני [י' וילקנסקי]. תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

גלידה — א' בן־יהודה. תרס"ו (שג, ולהלן 'מסיפורי המלים החדשות' כו).

גמישות — א' בן־יהודה. תרנ"ז (קעו-קעז).

גנדרנית — א' בן־יהודה. תרנ"ג (קפג-קפד).

גפרור — מנדלי מו"ס. תרס"ט (רכז-רכח). מר ר' מירקין מעיר לי, שהמלה גפרור מצויה בסיפור 'עמק הבכא' של מנדלי, בקטעים שנדפסו בהשילוח פרך ג' תרנ"ח. החומר יפורסם.

גרביים — א' בן־יהודה. תרמ"ה (קפג-קפד).

גְרוּי — א' ציוני [י' וילקנסקי]. תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

דברנות — א' ציוני [י' וילקנסקי]. תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

דגדוג — ז' יעבץ. תרמ"ח (קעג, ולהלן 'מסיפורי המלים החדשות', ה).

דו־שבועון — א' בן־אב"י. תרס"ח (קסז-קסח).

דחליל — א' בן־יהודה. תרמ"ט (רמ).

דיג — י' קלזנר. תר"ס (רעב).

דפדף — א' בן־יהודה. תר"ס (רמז).

דק(ה) — א' בן־יהודה. תרנ"א (קפא, ולהלן 'מסיפורי המלים החדשות', ח).

דקלם — ר' בנימין? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).
דרבן — א' בן-יהודה. תרנ"ג (קפו).
הבריד — ד' יודילוביץ. תרס"א (רלז).
הגירה — א' בן-יהודה. תרס"ב (רי). ראה להלן מהגר.
הדאיג — א' בן-יהודה. תרנ"ט (רא-רב).
הופנט, הפנט — ג' שופמן בתרס"ט, לפי ר' מירקין (קפו).
החלטה — א' ציוני [י' וילקנסקי]? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

הכתבה — י' אפשטיין. תרנ"ח (רנח-רנט).
הלצה — המחדש? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).
הסתגל — ז' יעבץ. תרס"ג (קצג).
הסתגלות — י' קלזנר. תר"ס (רעב).
הסתדר — המחדש? תרס"ג (קעא-קעב).
הסתדרות — א"מ אוסישקין. תרס"ג (קעא-קעב, ולהלן 'מסיפורי המלים החדשות', כד).
הסתמך — א' ציוני [י' וילקנסקי]? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

הסתפרד — המחדש? תרס"ג (רפד-רפה).
הצהיר — א' בן-יהודה. תר"ע (רצט).
הצטלם — י"ל פרץ. תר"ס, לפי ר' מירקין (קפה). ראה להלן צילום, צילם.
הצטמצם — א' ציוני [י' וילקנסקי]? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

השתכנז — המחדש? תרס"ג (רפד-רפה).
השתקף — המחדש? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

התאזרח — אחד העם. תרנ"ד, לפי ר' מירקין (קעו-קעז), אבל בקונטרס קפג-קפד מקדים מירקין מלה זו לתרל"ו ומביא קטע משל ד"ר טראכטמאן.

התאמרק — א' בן־יהודה. תרמ"ב (רי).

התאקלמות — א' בן־יהודה. תרנ"ח (רסג).

התאָרגן — א' ציוני [י' וילקנסקי]? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

התבגר — א' ציוני [י' וילקנסקי]? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

התבדח — מ' וילקנסקי? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

התבטא — א' ציוני [י' וילקנסקי]? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

התגנדר — א' בן־יהודה. תרנ"ד (רפד-רפה). ראה לעיל גנדרנית.

התלבה — י"ח ברנר. תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

התלוצץ — מ' וילקנסקי? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

התמחה — א' בן־יהודה. תרס"ט (רעג).

התעניין — א' בן־יהודה. תר"ס (רט, רצד). ראה להלן מעניין, עניין.

התערבב — א' חרמוני? תרס"ב (פרטים יפורסמו בלל"ע).

התקדמות — א' ציוני [י' וילקנסקי]? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

התרפזות — א' ציוני [י' וילקנסקי]? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

וילון — א' בן־יהודה. תרנ"ג (קפו).

ורוד — א' בן־יהודה. תרנ"ח (רלז).
 זְהוּת — א' בן־יהודה. תרנ"ט (קעא-קעב).
 זָחַל — א' ספיר. תרנ"ג (קפא).
 זְמַזְמ — א' בן־יהודה. תרמ"ב (רי).
 זָן — י' קלוזנר. תר"ס (רעב).
 זרחן — י"מ פינס. תרמ"ז (רט).
 חדיש — א' בן־אב"י. תרס"ז (רפז-רפח).
 חולצה — י' קלוזנר. תרנ"ו (קסט-קע, עמ' לז).
 חזייה — א' בן־יהודה. תרס"א (רי, ולהלן 'מסיפורי המלים
 החדשות', כא).
 חזית — א' בן־יהודה. שנה? (להלן 'מסיפורי המלים החדשות',
 כא).
 חיידק — א' בן־יהודה. תר"ס (רט).
 חייל — א' בן־יהודה. תרנ"ג (ריב, ולהלן 'מסיפורי המלים
 החדשות', יב).
 חיילי — א' ציוני [י' וילקנסקי]? תרס"ו (פרטים יפורסמו
 בלל"ע).
 חיסכון — ז' יעבץ. תרנ"א (קפא).
 חמצן — י"מ פינס. תרמ"ז (רט).
 חנופייה — א' בן־יהודה? תרנ"ז (ריב, ולהלן 'מסיפורי המלים
 החדשות' יט).
 חִנְחָן — א' בן־יהודה. תרס"ו (להלן 'מסיפורי המלים החדשות'
 כו).
 חנקן — י"מ פינס. תרמ"ז (רט).
 חציל — א"מ לונץ. תרנ"ה (רמא, רמד).

חקלאי — ד' ילין. תרנ"ז (שה).

חשדנות — ד' ילין. תרנ"ז (שה).

חשמל — י"ל גורדון. תרל"ח (שט-שי, עמ' מ'). אבל ר' מירקין מעיר לי שבמילון רוסי עברי (של מאנדלשטאם), שיצא ב-1860 (תר"ך) בפטרבורג תורגמה המלה הרוסית אלקטריצי'סטוו במלים כוח החשמל. מפל מקום יל"ג עשה פומבי למלה וראה המ"מ הנ"ל.

חשמלית — א' בן-אב"י. תרע"א (רפז-רפח, ולהלן 'מסיפורי המלים החדשות' כז).

חתלתול — ז' יעבץ. תרנ"א (קצו-קצז, ולהלן 'מסיפורי המלים החדשות', י).

טלגרף — ז' שניאור בתרס"ט, לפי ר' מירקין (קפה).

טלפונית (תוה"פ) — א"נ גנסין בתרס"ט, לפי ר' מירקין (קפה).

טָקָס — א' בן-יהודה. תרנ"ה (קעא-קעב, ולהלן 'מסיפורי המלים החדשות', יח).

טרדן — ד' ילין. תרנ"ז (שה).

טרי — א' בן-יהודה. תרמ"ג (קצו-קצז, רלז).

יזמה — א' בן-יהודה. שנה? (שט-שי, עמ' מט).

ימייה — א' בן-יהודה. תרס"ט (רסו).

ירחון — י' קלוזנר. תרנ"ד (רכז-רכח, ולהלן 'מסיפורי המלים החדשות' טו).

פביש — ז' יעבץ. תרנ"ג (רכב-רכג).

כובע — ז' יעבץ. תרנ"א (קעו-קעז).

כחול — ד' ילין. תרמ"ז (קעג, ולהלן 'מסיפורי המלים החדשות' ד).

פחלחל — מ' וילקנסקי? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).
פלבלב — ז' יעבץ. תרנ"א (קצו-קצז). לפי ר' מירקין (קעה עמ'
לא) מצויה המלה בספרות יה"ב במאה הי"ד (ראה גם להלן
'מסיפורי המלים החדשות' י).

פנסייה [נוצרית] — ד' ילין. תרנ"ז (שה).
פָּנָר — מנדלי מו"ס, תרנ"ו, לפי ר' מירקין (שג).
פסיות — א' בן-יהודה. תרמ"ט (קפח-קפט).
פספית — י"מ פינס. שנה? (קסט-קע, עמ' יט).
פספת — ז' יעבץ. תרנ"ה (קצג).
פֶּעֶךְ — ז' יעבץ. תרנ"ב (קעו-קעז).
פרובית — א' בן-יהודה. תרנ"ח (רכב-רכג).
פָּתָב — א' בן-יהודה. תרמ"ד (קעא-קעב).
פתום — ד' ילין. תרמ"ז (קעג, ולהלן 'מסיפורי המלים
החדשות' ד).

ליטף — א' בן-יהודה. תרמ"ח (קעג).
ליצני — מ' וילקנסקי? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).
מאופנים — י' קלוזנר. תר"ס (רעב).
מאוחר (תוה"פ) — מ' הורביץ. תרנ"ג (קפג-קפד, ולהלן
'מסיפורי המלים החדשות' ט).
מאפרה — י' איתן. תרס"ז (רמ).
מִבְּתָן (בבית ספר) — א' בן-יהודה? תרמ"א (רי).
מִבְּרָק — א' בן-יהודה. שנה? (שט-שי, עמ' נ').
מברקה — א' בן-אב"י. שנה? (שט-שי, עמ' מ', הערה 1,
ומאמרי 'מכתב בן-אב"י לפרסקי', לל"ע שכג).
מברשת — א' בן-יהודה. תרמ"ט (רא-רב).

מגבת — א' בן־יהודה. תרנ"ג (קפא).
מגדלור — י' קלוזנר. תרנ"ו (קסט-קע, עמ' יט).
מגהץ — א' בן־יהודה. תרנ"א (רמ).
מגוון — י' קלוזנר. תרנ"ו (רמז).
מגפיים — ז' יעבץ. תרנ"א (קפו).
מגָש — א' בן־יהודה. תרס"ב (רעג).
מדונג — א' בן־יהודה. תרמ"ה (רנח-רנט).
מדחום — ש"ש קנטרוביץ. תרס"ג (קעג).
מדרכה — א' בן־יהודה. תרנ"א (קפו).
מדרשה — ד' ילין. תרנ"ג (רנח-רנט).
מדשאה — ד' ילין? תרמ"ו (רמז).
מהגר — א' בן־יהודה. תרס"ב (רי). ראה לעיל הגירה.
מהפכני — א' בן־יהודה. תרע"א (רפז-רפח).
מומחיות — א' ציוני [י' וילקנסקי]? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).
מועמד — א' בן־יהודה. שנה? (שט-שי, עמ' נא).
מוקדם (תזה"פ) — מ' הורביץ. תרנ"ג (קפג-קפד, ולהלן 'מסיפורי המלים החדשות' ט).
מושבה ['קולוניה'] — א' בן־יהודה. תרמ"ב (ריב, ולהלן 'מסיפורי המלים החדשות' ב).
מושכות — י' גרזובסקי. תרנ"ד (קצג).
מזודה — ז' יעבץ. תרנ"ד (קפג-קפד).
מזרקה — י' קלוזנר. תרנ"ו (קסט-קע, עמ' לז).
מחלבה — א' בן־יהודה. תרנ"ב (רכז-רכח).
מחסן — ד' יודילוביץ. תרנ"ה (רמז).

מחרתיים — ז' יעבץ. תרנ"א (קעו–קעז).
מטבח — א' בן־יהודה? תר"ס (רא–רב).
מטרייה — א' בן־יהודה. תרמ"ז (רט).
מיהות — א' בן־יהודה. תרנ"ט (קעא–קעב).
מילון — א' בן־יהודה. תר"ם (קעה, רלב, ולהלן 'מסיפורי
המלים החדשות', א).
מימן — י"מ פינס. תרמ"ז (רט).
מכונית — א' בן־אב"י. תרע"א (רפז–רפח, ולהלן 'מסיפורי
המלים החדשות', כז).
מכתבה — א' בן־יהודה. תרמ"ט (קצג).
מלאכותיות — י' ברשדסקי, תרנ"ט, לפי ר' מירקין (קצה).
מלפפון [=cucumber] — א"מ לינץ. תרנ"ה (רעו, ולהלן
'מסיפורי המלים החדשות', טז).
ממחטה — א' בן־יהודה. תרנ"ג (קפג–קפד).
ממלכתי — בן ישראל [י"ל פופס] בתרס"ז, לפי ר' מירקין
(קצג).
מנהל — א' בן־יהודה. תרמ"ו? (קעא–קעב).
מנוף — י' קלזנר. תרנ"ו (קסט–קע, עמ' לז).
מנזר — ד' ילין. תרנ"ד (קסז–קסח).
מנשר — א' בן־יהודה. תרנ"ב (קפו).
מסבאה — א' בן־יהודה. תרנ"א (קפו).
מָפָה [חיבור עיוני] — מחֲדָשׁ? תרס"ו (פרטים יפורסמו
בלל"ע).
מסעדה — א' בן־יהודה. תרס"ט (רעג).
מספרה — א' בן־אב"י. תרס"ו? (פרטים יפורסמו בלל"ע).

מעֵדֶר — א' בן־יהודה. תרנ"א (קעו-קעז).

מֵעֵן — א' בן־יהודה. תרס"ב (רא-רב).

מעניין — א' בן־יהודה. תרנ"ג (קפו). ראה לעיל התעניין ולהלן ענין.

מערכת [עיתון] — א' בן־יהודה. תרמ"ה (קעא-קעב, עמ' יח למטה).

מפה — א' בן־יהודה. תרנ"ג (קפו).

מצלמה — ד' ילין. תרנ"ז (רי). ראה לעיל הצטלם ולהלן צילום, צילם.

מצפֵן — ד' ילין. שנה? (קכג, עמ' 20).

מקטֹרֶן — ז' יעבץ. תרנ"א (קפו).

מקצרה — מתדש? תרס"ח (רמז).

מרפזי — י"ח ברנר? תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).

מרפאה — א' בן־יהודה. תרנ"א (רסג).

מרשם — ד' יודילוביץ? תרנ"ה (רמז).

משאבה — א' בן־יהודה. תר"ס (רט).

משטרה — א' בן־יהודה. תרס"ט (רסו).

משקפיים — ח"ל חזן. תר"ן (רכא וקודם לכן רטז, ולהלן 'מסיפורי המלים החדשות', ו).

משקפת — א' בן־יהודה. תרנ"ז (רכב-רכג, ולהלן 'מסיפורי המלים החדשות', יז).

משורד — א' בן־יהודה. תרנ"א (קפג-קפד).

משתלה — א' בן־יהודה. תרנ"ה (רמז).

מִתְּג [מין חיידק] — י"ל קצנלסון [בויקי בן יגלי]. תרנ"א (רסג).

נדיר — ד' ילין. תרס"ח (רמ).

נדנדה — א' ספיר. תרנ"ה (קסז-קסח).
 נוֹאָם — א' בן־יהודה. תרנ"ג (קעו-קעז).
 נוכחי — אחד העם. תרמ"ט (רפא).
 נוֹלֶת — א' בן־יהודה. תרמ"ט (קעה).
 נִבְח — א' בן־יהודה. תרנ"ח (רפא).
 נקניק — א' בן־יהודה. תרס"ח (רפב).
 סגול — א' בן־יהודה. תרנ"ח (רלז).
 סדרנים — א' בן־יהודה. תרס"ג (רמח).
 סופגניות — ד' ילין. תרנ"ז (שה).
 סיגל — ז' יעבץ. תרנ"ד (קצג). ראה לעיל הסתגל, הסתגלות.
 סיכות [שְׁכוֹת] — ד' ילין. תרנ"ז (שה).
 סמיך — א' בן־יהודה. תרמ"ח (ש).
 ספרייה — י"מ פינס. תר"ס (ריב).
 סָרְגָה (ה) — ז' יעבץ. תרנ"ה (רא-רב).
 עגבנייה — י"מ פינס. תרמ"ו ('העגבנייה ומה שעוללו לה
 שמותיה' ריג, ולהלן 'מסיפורי המלים החדשות', ג).
 עֲגָבָת — י"ל קצנלסון [בוקי בן גליל]. תרנ"ד (רסח).
 עורך (כתב־עת) — א' בן־יהודה. תר"ם (רי).
 עיפרון — י' קלזנר. תרנ"ו (רעב).
 עירייה — א' בן־יהודה. תרס"ט (רעג).
 עיתון — א' בן־יהודה. תרנ"א (רמ, ולהלן 'מסיפורי המלים
 החדשות' ז).
 עיתונאי — א' ציוני [י' וילקנסקי]. תרס"ו (פרטים יפורסמו
 בלל"ע).
 עלֶעֶל — ר"א ברודס. תר"ן (רפא).

עמיל — י"מ פינס. תרמ"ה (רי).
 עניבה — א' בן־יהודה. תרס"ג (רמח).
 ענין — א' בן־יהודה. תרס"ג (רצד).
 עקב — א' בן־יהודה. תרנ"ג (קפו).
 עקיף — ד' ילין. תרנ"ט (רפא).
 עשבייה — א' בן־יהודה. תרע"ב. ראה ר' מירקין (רמ).
 פחח — י"מ פינס. תרנ"ו (רכז-רכח).
 פחמן — י"מ פינס. תרמ"ז (רט).
 פְּרָה — א' בן־יהודה. תרמ"ט (קעו-קעז).
 פּרָפּר — א' בן־יהודה. תרס"ב (רנח-רנט, ולהלן 'מסיפורי
 המלים החדשות' כב).
 צבוע — א' בן־יהודה. תרמ"ג (רלז).
 צָבָר — ז' יעבץ. תרנ"ה (קצג).
 צנארוֹן — ז' יעבץ. תרנ"ה (קצג).
 צועני — א' ספיר. תרמ"ח (קעג).
 צילום, צילם — ד' ילין. תרנ"ז (רי). ראה לעיל הצטלם.
 צלָבָן — ד' ילין. תר"ס, לפי ר' מירקין (קצג).
 צלָחַת — א' בן־יהודה. תרנ"ד (קצג).
 צעקני — א' ציוני [י' וילקנסקי]? תרס"ו (פרטים יפורסמו
 בלל"ע).
 צָפָר, צְפִירָה — א' בן־אב"י. תרס"ג (רפד-רפה).
 קְנַחַת — המחדש? תרנ"ג (רא-רב, ולהלן 'מסיפורי המלים
 החדשות' יד).
 קדָמָה — א' בן־יהודה. תרנ"ב (רמז).
 קטיפה — א' בן־יהודה. תרנ"ד (קפח-קפט).

קטנטן — מ' וילקנסקי. תרס"ו (פרטים יפורסמו בלל"ע).
קָטָר — ד' ילין. תרנ"ג (קסז-קסח, ולהלן 'מסיפורי המלים
החדשות' יג).

קיצוני — א' בן־יהודה. תרע"א (רפז-רפח).
קישוא [marrow=] — א"מ לוינץ. תרנ"ה (רעו, ולהלן
'מסיפורי המלים החדשות' טז).

קערה — א' בן־יהודה. תרנ"ד (קצג).
קרוץ (רכבת) — מ' לויבמן? תרנ"ו (רמז).
קרחון — י' קלוזנר. תר"ס (רעב).
'קרירות' — ד' ילין. תרנ"ט (רט).
קרנף — י' קלוזנר. תר"ס (רעב).

ראינוע — א' בן־יהודה. תר"ס (רא-רב, ולהלן 'מסיפורי המלים
החדשות' כ).

רָנַע — א' בן־יהודה. תרנ"א (קפא, ולהלן 'מסיפורי המלים
החדשות' ח).

רהיטים — א' בן־יהודה. תרנ"א (קפח-קפט).
רובה — ד' ילין. תרנ"ז (קצג).
ריאיון — א' בן־יהודה. תרס"ט (רסו).
ריבה — א' בן־יהודה. תרמ"ח (קפו — ודברי מ"מ קפז).
ריקניות — א' ציוני [י' וילקנסקי]? תרס"ו (פרטים יפורסמו
בלל"ע).

רפבת — א' בן־יהודה. תרנ"ג (קסז-קסח, ולהלן 'מסיפורי
המלים החדשות' יג).

רצינות, רציני — א' בן־יהודה. תרמ"ט, תרמ"ח (קפח-קפט,
קצג).

רשלנות — ועד הלשון. תרס"ט (רעג).
 רשמי — א' בן־יהודה. תרנ"א (קפג-קפד).
 שביתה — י"ח טכיוב. תרנ"ב (רמח).
 שגריר — ח"מ מיכלין. תרנ"ג (קפא).
 שחקן, שחקני — ד' גלין. תרנ"ז (שה).
 שָׁלֵט — א' בן־יהודה. תרס"ט (רעג).
 שמיכה — א' בן־יהודה. תרנ"ב (קפא).
 שמישה — א' בן־יהודה. תרמ"ז (רט).
 שנייה [סקונדה] — א' בן־יהודה. תרנ"א (קפא, ולהלן 'מסיפורי
 המלים החדשות' ח).
 שעון — י"מ פינס. תרמ"ה (רי, רכז-רכח).
 שעננית — ז' יעבץ. תרנ"ה (קצג).
 שעמום — א' בן־יהודה. תרנ"ג (קפח-קפט).
 שפֶּעַת — א' בן־יהודה. תרנ"ג (קפח-קפט).
 שקערורית — י' קלוזנר. תר"ס (רעב).
 שרפרף — ז' יעבץ. תרנ"ב (רמח).
 תאורה — א' בן־יהודה. תרמ"ט (קצו-קצז).
 תאריך — ד' גלין. תרנ"ט (ש).
 תגלית — א' בן־יהודה. תרנ"א (רצד).
 תודעה — י' אפשטיין, בתר"ע, לפי ר' מירקין (קפז).
 תופעה — י' אפשטיין, בתר"ע, לפי ר' מירקין (קפז).
 תזפיר — א' בן־יהודה. תרע"ג (ש. ראה 'מכתב בן־אב"י
 לפרסקי', לל"ע שכג — ולהלן 'סיפורי המלים' כח).
 תזמורת — א' בן־יהודה. תרנ"ג (קעא-קעב, ולהלן 'מסיפורי
 המלים החדשות' יא).

תְּלוּשׁ — המַחֲדָּשׁ? תרנ"ד (קצג).
 תמיר(ה) — א' בן-אב"י. תרע"א (רפז-רפח).
 תמרוֹן — א' בן-יהודה. תרנ"ב (רנח-רנט).
 תנוחה — א' בן-יהודה. תר"ס (רט).
 תעמולה — ד' ילין. תרס"ג (קעא-קעב).
 תערוכה — א' בן-יהודה. תרנ"ב (קעא-קעב, קעו-קעז).
 תעריף — ז' יעבץ. תרנ"ב (קעג).
 תעשייה — המַחֲדָּשׁ? תרס"ט (רעג). אבל עכשיו מצאתי את
 המלה ב'המעורר' ז-ח מתרס"ו, במאמר 'הקרע' של א' ציוני
 (י' וילקנסקי). החומר יפורסם.
 תַּפְקֵד, תַּפְקֵד — י' אפשטיין. בתר"ע, לפי ר' מירקין (קפה).
 תַּקְצִיב — א' בן-יהודה. תרס"ח (רפד-רפה, וכן במאמרי
 'מכתב בן-אב"י לפרסקי', לל"ע שכ"ג).
 תרגיל — א' בן-יהודה. תרנ"א (קעו-קעז).
 תריסר — ז' יעבץ. תרנ"ג (קעג).

2. החידושים לפי מחדשיהם

והרי רשימת החידושים לפי מחדשיהם. ליד כל מחדש
 הונבאו החידושים המיוחסים לו, בין ברי ובין שמא, במחקר זה,
 בתקופה המוגדרת בקונטרס זה. הנתונים הביוגרפיים על פי
 לקסיקון הספרות בדורות האחרונים לג' קרָסֶל.
 א"מ אוסישקין (תרכ"ג-תש"ב): הסתדרות.
 אחד העם (תרט"ז-תרכ"ז): התאזרח, נוכחי.

י' איתן (תרמ"ה-תרצ"ו): מאפרה.

י' אָפּשטיין (תרכ"ג-תש"ג): אופייני, הכתבה, תודעה, תופעה, תפקד, תפקוד.

א' בן-אב"י (תרמ"ב-תש"ג): אורזן, אופנוע, ביטאון, דו־שבועון, חדיש, חשמלית, מברקה, מכונית, מספרה, צפירה, צָפּר, תמיר(ה).

א' בן-יהודה (תרי"ח-תרפ"ג): אדיבות, אדיש, אדישות, אדמת, אהדה, אופניים, אַלפית, אמנות, אנוכיות, אפור, אָפּנה, אקדח, בופה, בורג, גבס, גלידה, גמישות, גנדרנית, גרביים, דחליל, דַפְדָּף, דק(ה), דַרְבֵּן, הגירה, הדאיג, הצהיר, התאַמרק, התאַקלמות, התגנדר, התמחה, התעניין, וילון, ורוד, זהות, זמזם, חזייה, חזית, חיידק, חייל, חנופייה, חנחן, טקס, טרי, יזמה, ימייה, פסיות, פרויבית, פֶּתָב, ליטף. מבחן, מברק, מברשת, מגבת, מגהץ, מגש, מדונג, מדרכה, מהגר, מהפכני, מועמד, מושבה, מחלבה, מטבח, מטרייה, מיהות, מילון, מכתבה, ממחטה, מנהל, מנשר, מסבאה, מסעדה, מעדר, מען, מעניין, מערכת, מפה, מרפאה, משאבה, משטרה, משקפת, משרד, משתלה, נוֹאָם, נזלת, נַכַח, נקניק, סגול, סדרנים, סמך, עורך, עירייה, עיתון, עניבה, ענין, עָקב, עשבייה, פְּרוֹה, פרפר, צבוע, צלחת, קדמה, קטיפה, קיצוני, קערה, ראינוע, רגע, רהיטים, ריאיון, ריבה, רפבת, רצינות, רציני, רשמי, שוכנע, שכנע, שחצנות, שלט, שמיכה, שמשייה, שנייה, שעמום, שפּעַת, תאורה, תגלית, תזכיר, תזמורת, תמרזן, תנוחה, תערוכה, תקציב, תרגיל.

ר' בנימין (יהושע דלר-פלדמן, תר"ם-תשי"ח): דקלם.

בן-ישראל (י"ל פופס, תרנ"ד-תרע"ב): ארגן, ממלכתי.
 ר"א ברודס (תרי"א-תרס"ג): עלעל.
 י"ח פרנר (תרמ"א-תרפ"א): מרכזי.
 י" ברשדסקי (תרל"ב-תר"ע): מלאכותיות.
 י"ל גורדון (תקצ"א-תרנ"ב): חשמל.
 א"נ גנסינ (תר"ם-תרע"ג): טלפונית (תזה"פ).
 י" גרזובסקי-גור (תרכ"ב-תש"י): מושכות.
 מ' הורביץ (מורה לעברית בזכרון יעקב מתרנ"ב): מאוחר, מוקדם.
 י" וילקנסקי ראה א' ציוני.
 מ' וילקנסקי (תרמ"ב-תש"י): בדחנות, התבדה, התלוצץ, כחלחל, ליצני, קטנטן.
 ח"ל חזן (תרכ"ג-תש"א): משקפיים.
 א' חרמוני (תרמ"ד-תש"ך): התערבב.
 י"ח טביוב (תרי"ח-תרפ"א): 'גיבור', שביתה.
 ד' יודילוביץ (תרכ"ג-תש"ג): הבריד, מחסן, מרשם.
 ד' ילין (תרכ"ד-תש"ב): בדיחה, חקלאי, חשדנות, טרדן, כחול, פנסייה, כתום, מדרשה, מדשאה, מנזר, מצלמה, מצפן, נדיר, סופגניות, סיפות, עקיף, צילום, צילם, צלבן, קטור, 'קרירות', רוֹבָה, שחקן, שחקני, תאריך, תעמולה.
 ז' יעפיץ (תר"ח-תרפ"ד): אופי, אחוז (%), דגדוג, הסתגל, חיסכון, חתלתול, פביש, פובע, פלבלב, כספּת, כעך, מגפיים, מזנדה, מחרתיים, מקטורן, סיגל, סרג(ה), צָבֵר, צוארון, שעוננית, שרפרף, תעריף, תריסר.
 מ' לובמן (תרי"ח-תרנ"ו): קרון.

א"מ לונץ (תרט"ו-תרע"ח): חציל, מלפפון, קישוא.
מ' לזרסון-בן-אליעזר (תרמ"ב-תש"ד): בורגני.
ח"מ מיכלין (תרכ"ז-תרצ"ז): שגריר.
מנדלי מו"ס (שלום יעקב אַברמוביץ, תקצ"ז-תרמ"ח): גפרור,
כָּנָר.

א' ספיר (תרכ"ט-תרע"ג): זָחַל, נדנדה, צועני.
י"מ פינס (תר"ד-תרע"ג): זרחן, חמצן, חנקן, פספית, מימן,
ספרייה, עגבנייה, עמיל, פחח, פחמן, שעון.
י"ל פּרץ (תרי"ב-תרע"ה): הצטלם.

א' ציוני (י' אלעזר-וילקנסקי, תר"ם-תשט"ו): 'גוֹהֶץ', 'גיהץ',
גְרוי, דברנות, החלטה, הסתמך, הצטמצם, התארגן, התבגר,
התבטא, התקדמות, התרפזות, חיילי, מומחיות, עיתונאי,
צעקני, ריקניות.

י' קלזנר (תרל"ד-תשי"ט): בדיה, דיג, הסתגלות, זן, חולצה,
ירחון, מאובנים, מגדלור, מגוון, מזרקה, מנוף, עיפרון,
קרחון, קרנף, שקערורית.

י"ל קצנלסון (בוקי בן יגלי, תר"ז-תרע"ז): גִּזְזַת, מְתָג, עִגְבַת.
ש"ש קנטרוביץ (נפטר תרצ"א): מדחום.
ג' שופמן (תר"ם-תשל"ב): הופנט, הפנט.
ז' שניאור (תרמ"ו-תשי"ט): טלגרף.

3. מסיפורי המלים החדשות

להלן לקט של כ"ח סיפורים על תולדותיהן של מלים
חדשות, ראשונות, בסדר הזמן שבו 'הופיעו', מתר"ם ועד
תרע"א. מסיפורים אלה ניתן לעמוד, במידת-מה, על המניעים

החברתיים ליצירת החידושים, על דרכי פרסומם, על תגובות הקוראים והשומעים, על השפעתם של החידושים על סופרי ארץ-ישראל והגולה ועל התפתחות הלשון.

נאים דברים פשהם יוצאים מפי עושיהם. דברי העושים להרחבת הלשון הובאו אפוא כאן כלשונם [בסוגריים מרובעים — השלמותי]. יש באופן התבטאותם, הנראה פעמים תמוה בעיני בן זמננו, כדי ללמד על התפתחות הסגנון העברי וגיבושו בשלב הראשון של החייאת הדיבור העברי.

הפעם לא הובאו הדברים פכתיכם, אלא מולאו בוי"וים ויו"דים (או נוקדו) פנהוג בימינו, בטקסט לא מנוקד. בדרך פלל היה הפתיב, בתקופה הנסקרת כאן, נוטה לחסר, ולפעמים לא עקבי.

ואלה המלים שסיפוריהן הובאו כאן: א. מילון; ב. מושבה; ג. עגבנייה; ד. פחול, פתום; ה. דגדוג; ו. משקפיים; ז. עיתון; ח. שנייה, דק(ה), רגע; ט. מוקדם, מאוחר; י. פלבלב, חתלתול; יא. תזמורת; יב. חיילים; יג. קָשָׁר, רִפְּתָה; יד. קְדַחַת; טו. ירחון; טז. מלפפון, קישוא; יז. משקפת; יח. טָקָס; יט. חנופייה; כ. ראינוע; כא. חזייה; כב. פּרפּר; כג. בויבה; כד. הסתדרות; כה. אָפּנה; כו. גלידה; כז. מכונית; כח. תזפיר.

א. מילון וראשית מלחמת הזוג והפּרָט (תר"ם)

עוד בתר"ם, בהיות אליעזר בן-יהודה כבן עשרים ושתיים שנה, שנתיים לפני עלותו לארץ ישראל, המציא את המלה מילון, שהייתה עתידה להתנוסס על פותרת מפעל חייו. דרך יצירתה של מלה זו הייתה גם סימן למלים רבות, שנולדו אחריה.

ב'מגיד משנה¹, מכתב עתי לחכמה ומדע וידיעות שונות
מאת דוד גארדאן², שנה שנייה, י"ז טבת תר"ם, פותב החותם
בן־יהודה:

בין אספסוף מלות הזרות, האסופים והשתוקים, [=ממזרים],
אשר זבדנונו סופרי דור העבר, נמצאת גם המלה: "ספר מלים". המלה
הזאת גם היא פיתר אחיותיה, הבכורות והצעירות, יצאה ממעי שפת
אשפנוית [גרמנית] על ידי השם הקדוש "העתקה" [=תרגום] אשר
השתמשו בו הסופרים ההם ואשר עשו בו נסים ונפלאות . . . והיה כל
מושג אשר לא נמצא לו מלה מוכנת בתנ"ך הלפישוה הסופרים מלה
אשפנוית "בהעתקה עברית". על ידי התחבולה הזאת נהייתה שפתנו
כמעט לשפת אשפנוית במלות עבריות . . .

לולא זלולו סופרינו בלימוד דקדוק שפת עברית פי אז לא הופתה
שפתנו במפת הגערמאנית [פך הכתיב שם. ר"ס] ולא פשטה מעליה
את שמלתה העברית . . .

סגולת שפת עברית, בחפצה לגזור שם חדש מפועל או משם,
להוסיף חבראש הפועל או השם ההוא אחת מאותיות האמנתי"ו . . .
נ' האמנתי"ו הנוסף בסוף השם ישמש, לפי המדקדקים החדשים,
לגזור שם מופשט מן השם, כמו שפתון מן שבת, רעבון מן רעב
וכדומה, וכן להקטין הדבר, כמו אישון, אמינון וכדומה. אך גם נ'
האמנתי"ו הנוסף בסוף השם מורה לפעמים, לדעתי, המקום אשר בו
נמצא הדבר הקרוי בשם ההוא, או המקום או הדבר המחזיק
בתוכו את המושג הפרוא בשם ההוא.

ובן־יהודה מביא דוגמאות להנחתו זו: צימאון,

1. 'מגיד משנה', חלק מ'המגיד' שבועון עברי שיצא בליק
שבפרוסיה, הסמוכה לגבול רוסיה. השתתפו בו מגדולי חכמי ישראל.
2. דוד גורדון, תקצ"א-תרמ"א, סופר ועיתונאי עברי, מראשוני
'חובבי ציון'.

ציון... צידון, רוצה לאמור עיר צידת הדגים או מקום הצידה... דימון... לאמור נהר דם, או מקום דם, ולבסוף: על פי הכלל הזה אשר ביארנו נוכל לגזור מהמלה "מלה" מלה חדשה מלון אשר תורה דבר, או ספר, המחזיק בקרבן את מלות השפה. ראה בעניין זה את השגתו של ליליינבלום בסיפור ירחון להלן.

על דרך 'ספר-מלים — מילון' מזוג לפֶרֶט, נתחדשו מלים לא מועטות בעברית של ימינו, ובהן הנזכרות להלן, בפרק זה:

עגבנייה	פרי האהבה
משקפיים	בתי עיניים
פלבלב	פלב קטן
עיתון	מכתב-עתי
חתלתול	חתול קטן
תזמורת	מקהלת נוגנים
קָטָר	מכונת קיטור
רפכת	רכב ברזל
חייל	איש צבא
ירחון	מכתב-עתי-חודשי
חנופייה	מנורת חנופה
מכונית	עגלה מכונית
חשמלית	עגלה חשמלית

ב. מושבה משמעה פתח תקוה (תרמ"ב)

המלה מושבה יסודה בתנ"ך, אלא ששם אנו מוצאים אותה

בצורת הרבים בלבד: מושבותיכם, מושבותיהם, מושבותם... ביחיד מצויה בתנ"ך דוקא הצורה מושב, ולא מושבה. לעניין הקולוניזאציה וכל המסתעף ממנו השתמשו בשורש העברי ישב (ויחיאל מיכל פינס קבע את השם יישוב לאוכלוסייה היהודית בארץ ישראל). לפיכך קראו לקולוניות מושבות. כבר בתרמ"ב, פשאליעזר בן-יהודה עבד ב'חבצלת', שבועון שיצא בירושלים בעריכת י"ד פרומקין, מזכיר הוא מושבות בדונו על תכלית חברת יישוב ארץ ישראל, שנוסדה אז:

גם בדבר השפה שתדובר במושבות אשר נכונן נמצא פתרון בתכלית שנשים לנו, אם רק יישוב ארץ ישראל חפצנו ואחת היא לנו מה ידברו האנשים, אם שפה אחת תהיה לכולם או מספר המושבות יהיה מספר השפות, אם יהודית אשכנזית ידברו או עברית... אך אם תחייט האומה תכליתנו עלינו לשית שפת עברית לשפה מדוברת בכל המושבות...

זאב יעבץ מתנגד לשם מושבה וממליץ לתרגם קולוניה — אחוזה. לדעתו מלת מושבה

מלבד שאיננה נוהגת מעולם בלשון נקבה אינה מסמנת פי אם ישיבה סתם וכדרך כלל לא ישיבה מיוחדת במינה כזאת.

עד פה ועד פה נתקבל השם מושבה, ומכיון שפתח תקוה הייתה בין הראשונות שפוננו מושבה, נתקבל שם זה לא רק למקום התיישבות סתם (כגון 'המושבה' הגרמנית, 'המושבה' היננית בירושלים...), אלא גם למסגרת התיישבות כגון זו של פתח תקוה. ומה היא פתח תקוה? על כך משיב בבדיחות-מה מד"ד (הוא יהודה גרזובסקי) ב'השילוח' תרנ"ז:

פתח תקוה היא "מושבה" בין המושבות. השם "מושבה" קראו חכמי ה"חובבים" [פלומר, חובבי ציון. ר"ס] למקום של יישוב יהודי בארץ ישראל שאיננו לא עיר ולא כפר, או גם עיר וגם כפר, והוא שם של ספק, כמו כפי בבהמה ואנדרוגינוס באדם. גם פתח תקוה היא מושבה, לאמור כפר שהוא עיר ועיר שהיא כפר. . .

ג. עגבנייה — גזרלה של מלה (תרמ"ו)

בשנת תרמ"ו, 1886, הייתה העגבנייה נדירה למדי באירופה, אבל בארץ ישראל ובארצות ים התיכון בכלל נחשבה למאכל עממי חביב ורצוי לרוב אוכליה. באותה שנה תרגם יחיאל מיכל פינס, חברו של בן-יהודה, יהודי יקר, עוסק בצורכי ציבור באמונה, אוהב עמו ותורתו ולשונו, את הספר שהיה ידוע אז, 'עבודת האדמה בסוריה בכלל ובארץ ישראל בפרט', מאת ד"ר ליאו אנדרלינד. התרגום מגרמנית נדפס בהמשכים ב'הצבי', שבועונו של אליעזר בן-יהודה, ואחר כך כספר אחד בירושלים, ושוב בן-רשה. בסעיף 27 דיבר אנדרלינד על העגבניות. באותם הימים היו העגבניות, כאמור, פרי נדיר למדי באירופה, ויושביה התייחסו אליהן בחשדנות-מה. תלו בעגבנייה זו כמה וכמה תכונות משונות, ועל פן פיננה בכינויים שונים. גם בספרו של אנדרלינד הייתה פותרת הסעיף ה-27: Der Liebes oder Paradiesapfel כלומר: תפוח האהבה או תפוח גן העדן. את השם ה'זוגי' 'תפוח האהבה' תרגם פינס, כמסיח לפי תומו, בשם בן מלה אחת (ראה לעיל על המלה מילון ומלחמת הזוג והפרט) ויצא ה'עגל' הזה:

27. העגבניות (בנדארא או טאמאטא בלעז) מצויות בכל מקום ובייחוד בגינות אהלב, ששם כובשים אותם בעיגולים למען יעמדו

ימים רבים, פרי זו תחילתה ירוקה וסופה אדומה והיא יפה ונאוה
מאוד . . .

השם עגבנייה לא מצא חן בעיני תושבי הארץ, ודוברי
העברית נמנעו מלהעלות את המלה ה'גסה' הזאת על שפתותיהם
כעשרים שנה, עד ימי העלייה השנייה. בניהם של אליעזר
וחמדה בן-יהודה — אהוד בן-יהודה, דולה ויטמן ועדה ראם —
סיפרו לי שבבית אביהם החרימו את המלה עגבנייה. בבית גרסו
בדוֹרָה, שהיא צורה עברית של השם הערבי בנדורה³. "כשאבא
לא מצא מלה בעברית, היה נוהג לפנות אל הערבית המדוּפּרֶת.
משום כך בחר במלה בנדורה-בדורה" אמרה מרת עדה ראם.
גלגול מעניין עבר על פרי העגבנייה (לא על שמה) בקרב
קיבוצי היהודים הגדולים במזרח אירופה. על כך סופר במקום
אחר. יתר דברי ימי העגבנייה וכל המוצאות אותה הלא הם
כתובים על מחברתי 'העגבנייה ומה שעוללו לה שמותיה',
'לשוננו לעם' רי"ג, תשל"א.

ד. פחול, פתום והשלמת קשת הצבעים (תרמ"ז)

לבן, שחור, אדום, ירוק, צהוב, חום צבעים מובהקים הם
הידועים מן המקרא. אבל באלה לא די. דוברי העברית החדשה,
שלשונות אירופה שגורות בפיהם, יודעים על מגוון רחב יותר של
צבעים ובני צבעים. דוד ילין ודודו זאב יעבץ מבקשים בשורשי
העברית והערבית שמות צבעים חדשים.

3. השם בנדורה בערבית הוא שיבוש השם האיטלקי pomo d'oro
[=תפוח זהב] על שום מראה הזהוב. ומכאן ברוסית ובפולנית פומידור.

ב'הצבי' מיום י"א בסיון תרמ"ז פותב דוד ילין:

בשיחי את דודי הרה"ג [הרב הגדול] החוקר הנפלא הרב זאב יעבץ נ"י [נרו יאיר] אמר לי, כי אומר הוא למלא את מחסור שפתנו בדבר שמות שני הצבעים, צבע התכלת וצבע חלמון ביצה, פי לפי דעתו פחול הוא הצבע הראשון, לפי שמצאנו המדר"ר [המדרש רבה] אומר על הספיר, פי הוא שחור הדומה לכחול. והנה הספיר הוא תכלת עמוקה, ואין צבע הקרוב לשחור פי אם הצבע הזה, וכתם, שמצאנו במקרא, נראה לו, פי ישתמשו בו על צבע הזהב ולא על עצם הזהב, במצאנו אותו דבק על פי הרוב לשם אחר המציין את עצם הזהב. ושימוש של המלה הזאת בתלמוד ומה שאנו מוצאים גם במקרא נכתם הם לעד פי לא תציין [המלה פתם] פי אם את הצבע. והנה מצאתי סמך לדבריו בשפת ערבית, פי בה ייאמר פחול לשמים הטהורים מפל ענן, אשר אז רק צבע התכלת להם. וכתם בבניין התפעל פירושו בערבית היה מראהו כעין החלמון. ומעתה נוכל לאמור פחול, פתום על משקל אדום, ירוק.

לא ארכו הימים ושמות-הצבעים החדשים סגול, אפור, ורוד (של א' בן-יהודה)⁴ אף הם נצטרפו למגן צבעי הקשת של העברית החדשה.

ה. דגדוג — 'המישוש בגוף האדם המעורר צחוק' (תרמ"ח)

ב'הצבי', שבועונו של אליעזר בן-יהודה, במדור 'הספרות והלשון' בי"ב תשרי תרמ"ח, פותב העורך דברי כיבושין אלה:

בהצפירה (גיליון 180) הודיע הר"צ [הרב צבי] הפהן שרשוסקי דבר חידוש, שמצא בספרי יעבץ, והוא שם דגדוג להמישוש בגוף האדם המעורר צחוק, אשר סופרינו אינם יודעים לו שם, והסופר הנכבד שואל מקור המלה הזאת.

4. ראה שמות צבעים אלה לעיל 'רשימת מלים חדשות ראשונות'.

והנה חידושו של האדון שרשוקי ישן נושן לנו, וכבר רשום הוא בספרנו גנזי הלשון במקומו [פלומר בין רשימות הערכים שהכין בן-יהודה למילונו. — ר"ס]. וגם נוכל להודיע את השואל מקור השם. לראשונה השתמש בו בעל הקנון (והוא תרגום ספר הרפואות לאבן סיני), ואחריו כל סופרי הדורות ההם, אשר כתבו על חכמת הרפואה. פי הסופרים לפנינו בבואם לכתוב על אחת החכמות, לא התנהגו ככל סופרינו עתה, שאינם קוראים כל ספרי המחברים שקדמום בלשון העברית, ובוראים לעצמם שמות חדשים לכול, כמו לא נכתב מעולם כל ספר על החכמה ההיא בלשון עברית . . .

ובן-יהודה, שזמן קצר אחר כך נחשב לגדול מחדשי הלשון, מוסיף להתקיף את סופרי זמנו, המחדשים חידושים 'בלי טעם וריח'.

ואיך הם מצליחים במעשיהם אנחנו רואים ברור מנגע המלות החדשות בלי טעם וריח עברי. שהכאיבו בהן כל חלקה טובה בלשוננו. לא כן עשו הסופרים לפנינו. הם קראו את הספרים שנכתבו על החכמה לפנייהם, והשתמשו בהרכוש האצור בהספרים האלה. והנה מקור השם הזה הוא מלשון ערבית: דע'דע', לאמור בע' דגושה [כלומר, ע' שנקודה עליה ע], שקריאתה קרוב לג'. וסופרי הדור ההוא בהביאם מלה ערבית היו פותבים אותה לפי הקרי ולא לפי הפתיב.

ו. מ'בתי עיניים' למשקפיים (תר"ן)

ב'הצפירה', עיתון עברי יומי, שיצא בוארשה בעריכת חיים זליג סלונימסקי ונחום סוקולוב, בגיליון מיום ז' אייר תר"ן, נתפרסם מאמרו של חיים ליב חזן מגרודנא: 'צעד לפנינו להרחיב שפת עבר'. ואלה דברי סיום המאמר:

בהתימי את דבריי אערוך עוד שתי מלים, אשר על פי מראה עיניי תוכל לתת להן מהלכים בשפתנו: (1) את פלי הזכוכית אשר נשים

על עינינו למען היטב ראות (okulary, Brille), אשר הרפיכו לשמו מלים שונות בדרכים שונות: כלי מחזה, כלי ראות, כלי ראי, בתי עיניים — עלה על לבי לקרוא מְשַׁקְפִים. — הנה איש לא יכחש, פי טוב שם בן מלה אחת משם מרבה מלים; והנה שמות הפלים העשויים שני בדים [=חלקים] שוים: מאזְנים, מְלַקְחִים, ובתלמוד מְסַפְרִים באים במ' המשקל ובסימן הזוג ים; ויען פי הפלי הוזה עשוי גם הוא שני בדים שוים, על פן תבנית שמו נאמנה. אך מדוע בחרתי בשורש שקף — בזה אל נדקדק הרבה, פי הדקדוקים האלה יתנו רק מכשולים על דרכנו בבנותנו מלים חדשות. . . . יוכל היות פי בחרתי בו למען נְמוֹתוּ למלה היננית skepéo (אָרָאָה, אַשְׁקִיף) הבאה בשמות כל כלי הראות בלשונות אירופא, כמו טְלֶסְקוֹפֶה, מְקַרְסָקוֹפֶה, קַלְדֶסְקוֹפֶה (הף דגושה), וכמוהם.

ההצעה האחרת של חזן היא מְרַתֵחַ ל'פלי אשר ירתיחו בו המים לשתות' (samowar). כיום מקובל לכנות כלי זה מְחַם. לפי לקסיקון הספרות העברית בדורות האחרונים לג' קְרָסֶל נולד חיים אריה חזן באמדור ליד גרודנה, בו' תמוז תרפ"ג, ונרצח בשואה בנילנה, פשהוא עטוף טלית ותפילין, זמן קצר לאחר שכבשוה הגרמנים. 'צעד לפנים להרחיב שפת עבר' היה מחקרו הראשון. מאז פרסם כמה וכמה מחקרים פלשון ובחקר המקרא, וכן הוציא כמה ספרי לימוד בתחומי המאתמאטיקה ועוד. אף ב'לשוננו' כרך ג' וכרך י' נתפרסמו מאמריו. תהי נשמתו צרורה בצרור החיים.

ז. עיתון ולא 'אָבְשֶׁר' (תרנ"א)

את המלה עיתון חידש אליעזר בן-יהודה. כך גם צוינה במילוננו, ובן-יהודה עצמו סיפר על כך, אך אין מלה זו פלילה בין

חידושי הרשונים. המלה מתחילה לבצפץ בעיתוניו רק בתרנ"א. לפני כן שימש לעניין עיתון המונח הידוע מימי ההשפלה מכתב-עתי.

ב'האור', שערך בן-יהודה, בכ"ט טבת תרנ"א, במדור הקבוע 'בת קול ממכה' ע' [=ממכתבי-העתים] מביא העורך את דברי "הנזכי ורימיה" ואחר כך:

לפי דברי "העתון" [כך. במרכאות. ר"ס] הזה, האספה הזאת הייתה סיבת ירידת הגרים הרוסים.

רק בכ"ב סיון נקרא המדור 'בת קול מהעתונים', אבל פותרת העיתון עדיין הייתה 'גליון לשבועות'. לאחר שנים, ב'הצבי' מכ"ב טבת תרנ"ה, הפותרת הפללית היא:

עתון שבועי לחדשות.

כעשר שנים לפני שהציע בן-יהודה את המלה עיתון פרסם הוא עצמו הצעה אחרת. ב'מגיד משנה' מי"ג טבת תרמ"א:

ג) ... ועל פן אמרתי לשאול את פי מדקדינו כדונים צבי לרנר⁵ וריכרסון⁶ אם נוכל לגזור ממלת בְּשׂוּר שם על משקל אֶפְעַל, לאמור: אֶבְשֹׁר, כמו אצבע מן צבע, אגרוף מן גרף ועוד. והמלה החדשה הזאת תדמה בתבניתה אל המלה הערבית אַחְבֵּר מן חִבֵּר השוה להוראתה להמלה העברית בשר.

5. חיים צבי לרנר, תקס"ה-תרמ"ט, בלשן ומדקדק עברי. מחבר "מורה הלשון" ועוד ספרי דקדוק.

6. משה הכהן רייכרסון, תקפ"ח-תרס"ג, מדקדק, מחבר "דקדוק שפת עבר".

ח. שנייה, דק(ה), רגע ויחידות הזמן (תרנ"א)

בעיתוננו של אליעזר בן-יהודה, 'הצבי', 'האור', 'השקפה',
יוחד מדור קבוע לבירור ענייני לשון ולהצגת מלים חדשות.
באחד הגיליונות של 'האור', גיליון ט"ז, מיום כ"ח בשבט
אתתכ"ב לחורפן (היא תרנ"א), נתפרסם מכתב מאת 'אחד
מקוראי האור' ובו שאלות על מלים לחלקי זמן בעברית, שלא
היו נהירות לקורא גם לאחר הסבריו של העורך:

ראיתי את הדברים אשר העיר בגיליון י"ד על אורות המלה
שניית הדק, והנה אודה ולא אבוש כי בקראי בגיליון י"ג את המלה
הזאת במקומה לא הבנתייה גם אני, ורק פיננתי כמו פרמו לכונת
הכותב. ועתה אחרי קראי את באורה היטב, הנה שתי שאלות לי אל
אדוני:

א) אחרי הבאור הזה עוד לא הגעתי לכלל הבנה מדוע קראו
להמושג הזה שנייה גם הקדמונים וגם האחרונים וגם פכודו. אם נגורה
המלה הזאת מן הפועל שנה מדוע לא יקראו לדק שניית השעה, ואם
משנים, מדוע לא משלושה או ארבעה?

ב) מה נעשה בשם היפה העברי רגע? ה' אמר אל משה: רגע
אחד אעלה וכליתים, וְאָכְלָה אוֹתָם פֶּרֶגַע, סדום הפוכה כמו רגע, ועוד
במקומות רבים. האם השם לא יותר יפה ל"סיקונדה" מן השם שניית
הדק? אם יש לנו משלנו למה נשאל מאחרים? יענני נא ויברכהו נפש
אחד מקוראי האור

והעורך משיב:

טעם השם שנייה לאחד מששים בדק הוא בטעם השם 'סיקונדה'
בלעז, שפירושו הוא: החלוקה השנית. פי הספימו החכמים לחלק כל
עגול לששים חלק ועל חלוקה הזאת הראשונה קראו דק והוא מינוט
בלעז, שפירושו דבר קטן, דק, ואחר מששים הראשון יחלקו שנית
לששים, והיא השנייה. וחולקים עוד לששים שלישית, והיא השלישית,

ובלעז תִּירצִיָּה, וגו'. ובדבר השם רגע, הנה פֵּרוּשׁוֹ חֵיאַ חֶלֶק קָטָן מהעת, בלי קצבה וערך מְדֻקָּק, והוא כְּמוֹ מוֹמִינֵט בלעז. גם הַשְּׁנִיָּה והשלישית וגם הדק הוא רגע, הפול לפי פְּנִיַת הדובר, מה שאין כן דק, שְׁנִיָּה, שלישית, הוא חלק זמן קצוב, אחד מְשֻׁשִׁים בשעה, אחד מְשֻׁשִׁים בִּדְקָה, ואחד מְשֻׁשִׁים בְּשִׁנְיָה.

בימינו נוטים לומר דקה (ולא דק) וברבים: דקות.

ט. מוקדם, מאוחר — תוארי פועל (תרנ"ג)

ב'האור', שבועונו של אליעזר בן-יהודה, מיום א' באדר א' אתתכ"ד לחורבן (תרנ"ג) במדור 'תחית הלשון' מתפרסם מכתב מאת 'אחד המורים'⁶ מזכרון יעקב. במכתב מעיר הכותב על חידושי לשון שונים (באותה שנה, תרנ"ג, התפרסמו בארץ חידושי לשון רבים ביותר) ומסיים בהצעתו:

את המלים 'טרד וטוט' [tôt tard — ר"ס] טוב למלא בהמלים מוקדם, מאוחר. אחד יאמר כבר מאוחר (לאמור הזמן מאוחר) ועלי ללכת, והשני יענה: עוד מוקדם ותוכל להשאָר עוד מעט.

בסיימו את דברו אומר הכותב:

את המלים האחדות האלה הנני מציע לפניך, אדון נכבד, ולפני בלשני ירושלם; חרצו וכדברכם יקום. שמחים אנחנו פה מאוד, כי יש בלשנים בירושלם⁷ השועים בתחית השפה ומתאונים אנחנו, פי מירושלם תצא תורת הלשון ומשפט מלים חדשות לכל הארץ.

6. כפי שמסר לי אביעזר גלין ז"ל, המורה הזה הוא מ' הורביץ.

7. נהגו אז לכתוב ירושלם — בלי י' אחרי ה' — פכתיב הרגיל במקרא (הקרי: יְרוּשָׁלַיִם).

י. פלבלב, חתלתול וצורות ההקטנה (תרנ"ג)

ב'הארץ', אחד מקבציו של זאב יעבץ, שיצא בירושלים בתרנ"א, מציע העורך כמה חידושי 'הקטנה' ובהם פלבלב וחתלתול.

א' בן־יהודה מבקר את יעבץ בעיתונו 'האור' מג' באב תרנ"א:

... מהיצורים החדשים שהשתמש בהם החכם יעבץ בחלק הזה של "הארץ" נזכיר השמות פלבלב (פלב קטן) וחתלתול (חתול קטן), והוא על פי הפלל אשר קבע החכם הנזכר, פי משקל "פעלעל" הוא ל"הקטנה", אף פי עוד אין הדבר ברור, ורבים מחכמי הדקדוק, ובפרט האחרונים, הספימו להפך, פי המשקל הזה הוא ל"הגדלה" ...

ובכ"ז בכסלו מתפרד ב'האור' אחד, החותם 'הסופר הנעלם', על חידושי לשון שונים, ובהם חידושי יעבץ:

... ועל פן בדיים בלתי רועדות כתבתי סיפורי אשר ראשית דבריו היו: "פלבלב קטנין ארך השערות הדומות לנוצות היענה צבע רקמתיים" מה אאריך את נפשיכם, חביבי הקוראים, אגיד לכם בקצרה: פי בסיפורי זה קניתי שם בלשן ורומניסט פאחד ... ומדוע זה תתשלוי אתם, חביבי הקוראים, מלעשות כמוני? קראו לסוס קטן סוסיס, לחמור חכם חמרמר, לגמל מהודר גמלמל, ותהיו לסופרים בישראל ...

וראה ב'רשימת מלים חדשות ראשונות' לעיל את הערתו של ר' מירקין על המלה פלבלב.

יא. תזמורת — פוחו של קול ההמון (תרנ"ג)

על תולדות המלה תזמורת, חידושו של אליעזר

בן־יהודה, שמעתי מפי אלמנתו חמדה בן־יהודה, זמן קצר לפני שנפטרה (בתשי"א). אחר כך השלמתי את הדברים על פי מאמרה של חמדה בספר היזבל לראשון לציון ועל פי רשימותיו של א' בן־יהודה בעיתוניו.

תחילה, בתרנג"ג, ב'האור', קבע אליעזר בן־יהודה את המלה תזמורת לעניין קונצרט. פדרך אותם הימים ניסה הוא וחמדה רעייתו, לשלב את המלה במאמריו וברשימותיה עד ש'תתקבל'. שניהם שמו את פרטיס המלה בתוך קופסה מלים שפותרתה הייתה: להכניס ללשון. והנה נתארגנה בכסלו תרנ"ו מקהלת הנוגנים בראשון לציון "ובראשם רבם [פלומר: מנצחם] האדון בוריס אסוביצקי". אלה, שלא רצו בשם המשפילי המסורבל 'מקהלת נוגנים', אימצו להם את השם ה'מצלצל' תזמורת, שחדר לתודעתם מתוך עיון בעיתוני הזמן. מאז שימשה המלה תזמורת לאורקסטרה.

לאחר אחת ה'הופעות' של התזמורת בראשון לציון פותב ל'הצבי', עיתונו של בן־יהודה, שנ"ה יונאס, אבי דבורה, אשתו הראשונה של בן־יהודה, ואבי חמדה אחותה, שנישאה לו לאחר מות דבורה:

הלכתי לשמוע בהמושבה פה את התזמורת, ונפלאתי הפלא ופלא! מי שלא יודע מאומה מחכמת השירה והזמרה בכלי שיר, לא יוכל להתפעל מזה, כי הנופח בכלי שיר דומה לו פנופח במפוח או באש פָּחַם, והקורא את תני הנגינות פקורא אץ קוצץ. נפלא הדבר לראות את המראה הזה. פי קולוניסטים, פצעירים וקבאים מעט בימים, הטרודים כל יום בעבודתם ולא ידעו מעולם מה זה פלי שיר, ילמדו בתקופת שלושה חודשים, כמו שאומרים בשעה שאינה לא יום ולא לילה, לנגן בם, ולשמור חוקי

הזמרה והקומפונימה במקהלת "אַרְקֶסְתֶּר" בעלת 28 איש, בכינורות, בנבלים, בחצוצרות, בחלילים, בתופים ומצלתיים, ולהוציא זמרה בטקטה מסודרת לכל משפטיה וחוקותיה הנעימה לאוזן השומע. התזמורת היא צל הקולוניזציון ולא יפלא איפוא אם אחינו מוכשרים לכל עבודה ומלאכה הנופלת בידם.

מנהל התזמורת "דיריזור" הוא המשפיל ב. אסוביצקי, דירקטור של המרתף שמה, ומקלו יגיד להם, לכל אחד ואחד, לשמור תפקידו, ובכל איבריו ותנועותיו ברגש נמרץ, מלא חיים, מנצח בנגינות. יפה המראה מאוד! יפה, נחמד ונעים. כל מעשיכם, אחיי, כממקור מים חיים ייקרו. עבדו אדמתכם בשמחה. שירו וְמָרוּ!

יב. חיילים של בן-יהודה ואחד העם (תרנ"ג)

רבים מתקשים להאמין שהמלה חָיִל חידוש היא. אף-על-פי-כן עד לפני פתשעים שנה לא הייתה מלה זו ידועה בעברית, אם כי השתמשו פידוע במלים חָיִל, איש חָיִל, להגביר חָיִלִים וכדומה. בערבית המדוברת בארץ-ישראל השתמשו במלה ח'יאל (בח' חיפית. בערבית יש שתי ח: גרונית וחיפית. הח' החיפית מסומנת בערבית בנקודה עליה ובערבית הפתובה באותיות עבריות בגרש עליה) במובן פרש, רוכב, ובמובן זה מצויה המלה חָיִל בעיתונות הימים ההם ובסיפורי סופרים כגון יעבץ. נראה, שלאט לאט גברה בתודעת הדוברים המשמעות העברית של השורש חיל, והתחילו להשתמש במלה חָיִל גם לאיש חיל או איש צבא. ההופעה המפורסמת של המלה חייל, במשמעה העברי המחודש, היא במאמרו של אחד העם 'אמת מארץ ישראל', מאמר שני, שנדפס ב'המליץ' בה' אלול תרנ"ג:

וגם הפעם, כמו לפני שנתיים, אחר שהתבוננתי תחילה על מצב הארץ בכלל והקולוניות בפרט, עליתי באחרונה ירושלימה, אבל, מה רב ההבדל! אז, בימי החירות הפרועה, בעת שחבר "דילגטים" באו לכבוש את הארץ בקול ענות גבורה ואיש לא מחה בידם, — אז באתי ירושלימה לעשות את הפסח בקול המון חוגג. ועתה, בעת אשר "חילים" יושבים בקולוניותינו ואינם נותנים להניח אבן על אבן, ועל מבוא ירושלים הופקדו שומרים לבלתי תת ליהודים לבוא שעריה עד שיבררו זכויותיהם לשבת בארץ או יתנו ערובה פי יעזבו בקרוב את העיר, — עתה באתי לבדי ונכנסתי בלאט פגנב, שלושה ימים לפני תשעה באב.

ציון המלה 'חיילים' במרכאות מלמד, שהמלה הייתה נהוגה כבר אז בלשון הדיבור בארץ ושאחד העם מסתייג ממנה הסתייגות-מה.

המלה חייל צוינה במילון בן-יהודה בסימן ∞ שהוא סימן לחידוש מחבר המילון.

יג. קטר ורנבת "לשון ירושלמית" (תרנ"ג)

בשנת תרנ"ג אירע מאורע חשוב ביותר בתולדות ארץ-ישראל: הושלמה בניית מסילת הברזל מיפו לירושלים, מאורע זה נחוג בפומבי רב ועיתונות היישוב הקטן בארץ בישרה את הדבר באותיות של קידוש לבנה מעל עמודיה הראשונים. 'האור', שבועונו של אליעזר בן-יהודה, מפרסם בגיליון ערב יום הפיפורים את דבר מסעו הראשון של 'הקיסור' מיפו ירושלימה. באין מונחים לחידוש טכני זה משתמש העיתון במלים פגזן 'לוקומוטיף', 'מטילי הברזלים', 'עגלות', 'קיסור' בתארו את המאורע. לאחר מספר שבועות,

בכ"ח בכסלו, פותב דוד ילין מכתב למערכת. במכתב מעורר ילין כמה ענייני לשון:

לפלא בעיניי פי כבודו משתמש במלה "קטור" למכונת רפבות מסילת הברזל, והשם אמנם הונח רק על עשן העולה משרפת חומרים העשויים לשרפה, או האד העולה מרתיחת חומרים נוזלים, לא על המכונה המעלה אותו. טוב מזה עושה הערבי בהשתמשו במלת "קטאר", אשר תהיה בעברית במשקל קָטָר, והשם הזה הוא נכון יותר גם בעברית למכונה מהרפה להעלות קטור. מקוה הנני פי יודה לדבריי וישנה משקל המלה הזאת בעיתונו.

עורך 'האור', א' בן-יהודה, מסכים להצעת ילין ומרמז על השימוש הדו-משמעי, שהשתמש במלה קטור:

השתמשנו עד פה בהמלה קטור, גם בהשאלה, גם לקיבוץ העגלות הנמשכות בכוח המכונה. יען לא מצאנו לזה שם אחר, אף פי ידענו שאין השם הזה עולה יפה.

בהמשך דבריו מנסה אב"י למצוא שם ל'קיבוץ העגלות'. הוא פוסל את השמות 'מסע', 'אורחה', ומסיים:

החכם הרי"מ פינס הציע לבנות שם על משקל חֲמֵרָה, גְּמֵלָה... שבתלמוד, שפירושו שיריה של חמורים, שיריה של גמלים, וכן נבנה מהשם "עגלה" עֲגָלָה... ואולי עוד יותר טוב רִפְּבָה, והיא שיריה של רכב, של מרפבות.

פך חידשו שני חכמי ירושלים, לפני פתשעים שנה שתי מלים בלשון העברית: "קָטָר" ו"רִפְּבָה".

לאחר שנים, פתרס"ה, פש'נאלץ' אחד העם להשתמש במלה רפבת, במכתבו לדרוויאנוב, העיר: בעל פורחנו אנו צריכים ללשון ירושלמית.

יד. קִדְחָת וּבִלְפֹּיֵל הַלְשׁוֹנוֹת וְהַמְבֹטָאִים (תרנ"ג)

המלה המקראית קדחת שבפרשת התוכחה משמשת בימינו במשמע מיוחד של מחלה מסוימת, מלאריה, וכן במשמע חום סתם, ולפעמים, בבדיחות, מכנים קדחת כל מיני צרות ומרעין בישין.

שלמה נפתלי הירץ יונאס, שהיה חותנו של אליעזר בן-יהודה, מפרסם ב'המליץ', העיתון העברי היומי שיצא במוסקבה, בכ"ב אדר תרנ"ג, רשימה עליזה של הקדחת. רשימה זו מלמדת על התרועעות הלשונות והמבטאים בארץ-ישראל בתקופה הראשונה לתחיית הדיבור העברי.

הנה היום מלאו לי שס"ה יום למזל טוב מיום צאתי מחו"ל לגור פה, ירושלים . . . כל המחלות פה נקראים בשם קדחת: מחלת עיניים, כאב שיניים, חולי מעיים, מפות מצרים . . . הפול — הפול קדחת. פן החליטו כל הרופאים שהקדחת יוצאת פה לכמה גונים, ורפואתה חנין, אנטיפרין, ועוד מזה המין. ומי יזכה בעיניהם בדין? כמה פעמים הפצתי בס שיתנו לי רפואה אחרת, פי קדחת אין לי! והם באחת: [בטא אחת במלעיל] קדחת קדחת ומי יריב אתם?

ולהלן:

בלפול הלשונות. בצאתך החוצה ישאל אותך דָּבָר ערבי בערבית. עוד איזה צעדים יפגושך צרפתי באיזה שאלה. תכניס [=תיכנס] לחנות עליך לדבר אנגלית או טורקית, או יִנְיִית. הנערים בחוץ מדברים עברית, פי נערים משרתים המתגודדים בחוץ הם לרוב מבני התימנים. הספרדים מדברים איספניולית, ורבים מיושבי ירושלים יודעים כמה שפות. ואיש רוסייה פה כאילם לא יפתח פיו, ואפילו לדבר עברית קשה עליו עד מאוד, פי המבטא וההברה הפוכה! אשר אצלנו קמץ פה פתח. אשר אצלנו חולה פה קמץ.

צירה פה סגול. ת' רפויה אינה. ואם פן כל ההברות הפוכות ומשונות. "לו" (loy) קוראים "לה" (lo), "לה" (lo) קוראים "לה". ולרוב אי אפשר להפיר פְּנַת המדבר, אם ידבר במהירות לבד מלת הַקְּדַחַת [ה]מוּבַּנַת לפול. פי אצלנו פתח פה גם פן פתח, רק שצריך להדגיש את הת' [פלומר לבטא אותה t]. אנחנו מוכרחים להודות האמת פי מבטאם יותר ערבה ונעימה לאוזן, פי שינוי התנועות מלעיל ומלרע ורפות הלמ"ד, החי"ת והעי"ן ודגשות הת' — פולם יחד מוסיפים חיים חדשים בדיבור וריח שפה חיה נודף מהם.

ראה דברי יונאס גם לעיל, בסיפור המלה תזמורת, יא.

טו. ירחון — מה משמעו? (תרנ"ד)

לאחר שגבר העיתון על המכתב-העתי בתרנ"א הגיע תורו של המכתב-עתי-חודשי להתחדש. ד"ר יוסף קלוזנר, הנמנה עם חבורת סופרים צעירים חדשנים, יועץ לחברו, ראובן בריינין, המייסד את כתב העת 'ממזרח וממערב' לכנותו ירחון, ואמנם פך התנוססה המלה החדשה של קלוזנר:

ממזרח וממערב

ירחון לחכמה ולספרות

העורך: ראובן בן מרדכי בריינין

שנה ראשונה

וייען

שנת תרנ"ד לפ"ק

'ממזרח וממערב' היה רחוק מלהיות 'ירחון' אבל החידוש ירחון 'צִלְצֵל'.

מ"ל לילינבלום מתקיף ב'השילוח מכתב-עתי-חודשי

לענייני החיים והספרות' (תרנ"ז), שערך אחד העם, ראש המדברים בתנועת התחייה, את מחדשי החידושים ואת דרכי החידוש. ליליינבלום פוסל את החידושים בסיום – ון, שאינם הקטנה. לדעתו – ון הוא סיום של הקטנה, ושעון אינו אלא שעה קטנה, עיתון – עת קצרה, וירחון – ירח מצומצם. המלה ירחון סללה את דרכה לאט לאט. אחד העם, שלא היה נוח לקבל חידושים (ראה לעיל יג, קטר ורפבת) אינו ממהר לשנות את פותרת 'השילוח' וכתב העת מוסיף להיקרא 'מכתב-עתי-חודשי'. גם כשנמסרת עריכתו לידי יוסף קלוזנר אין קלוזנר מעז לפרסם את חידושו שלו בכותרת כתב-העת (אף כי הוא מגניבו מדי פעם בפעם למאמריו) אלא לאחר מספר שנים.

טו. מלפפון וקישוא – שלא פדעתו של ועד הלשון (תרנ"ה) בתרנ"ה מדבר החוקר והבלשן א"מ לונץ ב'לוח ארץ ישראל' שלו על מלפפון ומתפון למה שאנו מכנים היום בשם מלפפון, ח'יאר בערבית, cucumber באנגלית. לאחר שנים נסער ועד הלשון וטען ש'מלפפון' במקורות התלמודיים אינו אלא 'מ'לון', אבטיח צהוב, ולח'יאר או ל-cucumber צריך לקרוא בשם המקראי קישוא ("זכרנו את הדגה אשר נאכל במצרים חנם, את הקשואים [=מלפפונים] ואת האבטיחים ואת החציר ואת הבצלים ואת השומים" במדבר יא 5) ומה שקוראים בארץ קישוא – בא בהשפעת המלה בערבית המדוברת פוסה – צריך להיקרא קישות או קישוא-פישול. בלבולת שררה בעניין זה גם בספרות העברית. י"ד ברקוביץ

שחיבר סיפור על 'קישואים חמוצים' נאלץ להדירו מחדש, לאור ניצחון השם 'המוטעה' מלפפונים, ולגרס 'מלפפונים פבושים'. גם ביאליק, שעמד בראש ועד הלשון פעשור שנים (תרפ"ד-תרצ"ד) הזכיר את המלפפון, בשירו 'בערוגת הגינה', במשמע שהיה מקובל (ומקובל גם פיום) בארץ פפי פול.

יו. המשקפת והירח (תרנ"ז)

לאחר ההמצאה הקולעת של המלה משקפיים (לעיל), שנתקבלה בהתלהבות ונעשה בה שימוש רב בספרות ובעיתונות העברית, חידש אליעזר בן-יהודה את המלה משקפת וכינה, פכול הנראה, לטלסקופ. פמנהגו חיפה להזדמנות נאותה לפרסום חידושו, בדרך עקיפה, וההזדמנות לא איחרה לבוא.

ב'הצבי' מכ"ב פכסלו תרנ"ז מתפרסם המדור 'קדמת המדעים'. הנה קטע מהמדור:

הנגיע באמת סוף סוף לראות את הלבנה במרחק מתר אחד? עוד פעם החלו לדבר על אודות זה וברצינות... במעמד הנוכחי של מלאכת פלי ההשקפה הדבר הזה הוא פמעט מן הנמנעות. למען התקרב הרבה להפוככים צריך משקפת חזקה מאוד, אך לכוח המשקפת יש לעת עתה גבול... והאדון גתם משיקגו יגע, והוא אומר פי מצא דרך לעשות משקפת מעט יותר גדולה, לא יותר משלושים מטר פחצי הקוטר! שלושים מטר, לא יותר ולא פחות...

ובסיומו של המאמר:

במשקפת הזאת ראה נראה את הלבנה במרחק שאפשר באמת

למשה ביד. אם ראה לא נראה עליה בני אדם — אין זאת פי
אם אינם שם.

יח. טָקֶס — לבטי דיבור חי (תרנ"ז)

בכ"ב בכסלו אתתפ"ח לחורבן (תרנ"ז) מפרסם א'
בן-יהודה בעיתונו 'הצבי' מאמר ושמו צְרַמוֹנִיָה. בפתח
מאמרו שואל אב"י.

איך נתרגם תרגום מספיק את המלה הזאת, בפרט במאמר
"דָּבָר בלי צרמוניה"?

ולאחר שהוא מביא את ההצעות דרך בעם, חוקת
החיים, מנהג, אורח עולם, ומנסה אותן בפייטוי 'פלי צרמוניה'
הוא מעיר:

התרגומים האלה מעידים על עצמם עד כמה הם אי
אפשריים... כל זה לא נותן לנו איזה דיבור מתקבל, שיהיה
אפשר באמת להשתמש בו. התרגום צריך שיהיה בו הדרת קודש
ותכונה של חגיגה ומשתמשים בלשוננו לעניין זה במלה סָדֵר, סדר
העבודה, סדר ליל הפסח וכדומה, אבל פלום אפשר לומר: "דבר
אתי בלי סדר, אכול אתנו בלי סדרים יתרים"?... יש עוד מלה
אחת לסדר, שיש בה צד חגיגות, והיא מלת טָקֶס, טְקָסִים...
"ראו עיני טקסים של מעלה ואהבתים (שיר השירים רבה, פסוק
הביאני). נתפנסו כל ישראל על אהרן בטקסים גדולים (תנחומא,
בהעלותך י"ד)... ומקורו בלשון יְנִית... וראיה להפירוש הזה
של טקס היא, כי גם לשון ערבים ההמונית המדוברת תשתמש
למושג של צרמוניה דתית בהשם טקס. וכבר העירונו הרבה
פעמים על הדמיון שיש בין לשון ערבית ההמונית ובין לשון
עברית. וכן נראה מדברי הפייטן שִׁסְד: בטקס מטקסים... ונאמר
למשל: פלוני בא עלי בטקסים גדולים... וכן: בלי טקס, או: בלי

טקסים יתרים... וכן נוכל לבנות השם טקסן להאדם המרבה
בטקסים...

שנים רבות אחר כך, בראש חודש תמוז תש"א, פותב
איתמר בן אב"י אל דניאל פרסקי⁸ ומתרעם:

כן למשל מצאתי באחד ירפתוניו⁹ את הסיפור על דבר
ביאליק המנוח ובו מסר פי במסיבה אחת יצר את המלה טקסן
להביע את המושג maître de cérémonies. מלים רבות של
בן-יהודה, אבי הדיבור העברי החי וראש מרחיבי שפתנו, ייחס
כבודו לסופרים שונים ועל שפך מוכרח אנוכי להכריז באוזניו:
"חכמים, היוהרו בדבריכם". ("גנוזים" ב', תל אביב תשפ"ה)

יט. חנופייה. חמתו של לילינבלום עולה (תרנ"ז)

המלה חנופייה, המסתיימת ב-יָהּ, על דרך כמה מחידושי
הזמן: מטרייה, שמשייה, עגבנייה, חזייה, ספרייה... נולדה
כפי הנראה בפיה או בעטה של חמדה בן-יהודה. חמדה בת
שנ"ה יונאס נישאה לאליעזר בן-יהודה לאחר שנתאלמן
מאחותה דבורה. היא שקדה על לימוד העברית וסייעה הרבה
לבעלה בעבודתו העיתונאית והבלשנית. סגנונה, בייחוד
בשנים הראשונות לחייה בארץ, היה דל ולא חסרו בו אף
שגיאות. הוא משקף את לבטי הדיבור העברי של אותם
הימים, לבטים שיסודם במחסור במלים נחוצות לחיי יום יום
ובביטויי התקשרות נוחים, שאינם מועתקים מספרים ישנים.

8. דניאל פרסקי, תרמ"ז-תשפ"ב, סופר ועיתונאי עברי. שוחר
לשון מובהק, פעל בעיקר בארצות הברית. ראה על מכתב זה בלל"ע שכג.
9. ירפתון — פינני עברי לפליטון, חידושו של בן-אב"י.

וכך משלבת חמדה (החזתמת חידה) את המלה החדשה חנופייה ב'מכתבים מירושלים', שפרסמה בתרנ"ז, סמוך לחנופה, בעיתון 'הצבי', שערך בעלה אליעזר בן-יהודה:

שם מרחוק שמעתי ספרדי אחד אומר לחברו איך פעם, לפני שנים אחדות, היה בחוץ לארץ, ובתור "יהודי מארץ ישראל", מחזה יקר אז בעיני פולם, הזמינו אותו לבית פרטי של גביר אחד, ושם התאסף עם רב מבני ישראל וגם נוצרים אחדים, ושמו, ניגנו וריננו לזיכרון החג הזה, וחנופייה של זהב נוצצת ומזהרת הייתה תלויה באמצע הסלון הגדול והגבוה ובה דלקו חמש [פך. ר"ס] נרות. גם דרשות רבות היו שם...

מ"ל ליליינבלום¹⁰, המבקר את מרחיבי השפה במאמרו ב'השילוח'¹¹ תרנ"ח, מטיל ספק בכשרותה של מלה חדשה זו:

היום תאמרו להם "חנופייה" למנורה של שמונה נרות ויקבלו (אם גם אין שום עניין למנורה עם השורש "חנך", ובשם זה נוכל לקרוא גם את "הסוכבת", שהילדים משחקים בה בחנופה)...

אפשר שגם דעתו של אליעזר בן-יהודה לא הייתה נוחה מהמלה חנופייה. מפל מקום המלה הזאת איננה במילונו.

כ. ראינוע ומשפט דרייפוס (תר"ס)

המלים ראינוע וקולנוע נתחדשו בארץ ישראל עם

10. משה ליב ליליינבלום, תר"ד-תר"ע, סופר עברי.

ממנהיגי חובבי ציון ברוסיה.

11. השלח, הירחון העברי המרכזי "לספרות, למדע ולענייני

החיים". יצא בהפסקות מתרנ"ו עד תרפ"ז. עורכו עד תרס"ב היה אחד העם. אחר כך שימשו בעריכתו קלוזנר, ביאליק ופיכמן.

הופעת החידושים הטכניים האלה בארץ.

בתר"ס, כשהובא להצגה בירושלים הסרט על פרשת דרייפוס, זו פרשת העלילה שהסעירה אז את העולם היהודי, כתבה חמדה בן-יהודה (בחתימת חידה. עליה ועל סגנונה ראה לעיל בסיפור על המלה חנופייה) רשימה זו, ב'הצבי' מד' סיון:

ראינוע

אם לא הייתם בָּרָךְ, בעת משפט דרייפוס, לכו להראינוע וראיתם את הנאשם לפני שופטיו כמו שהוא, עם כל תנועותיו, הליכתו, התרגשות פניו, מבט עיניו, הפול, הפול. ראה תראוהו בבית האסורים יושב בחדר פלאו ומסוגר, עצב ומתרגש; תראוהו גם פוגש את אשתו אשר באה לראותו. ועוד דברים אחרים יפים תראו. תשתוממו ותתעננו הרבה, כי עד פה לא המציאו דבר יפה ומפליא פְּהָרְאִינוּע, הנקרא בלעז סינמטוֹרָף, cinematograph. וזה הדבר היפה והנפלא עתה הנהו בירושלים. לכו, לכו, ראו, תתפלאו ותתענגו! ...

כא. חזייה או חזית: כפילות הצורות (תרס"א)

ב'הצבי', עיתונו של אליעזר בן-יהודה, בי"ד תשרי תרס"א, מתנה המורה מזכרון יעקב, יצחק הורוויץ, את קשיי המורים נוכח פל המלים לעניין אחד:

... האיש העובר בארצנו "ארץ מהלך שעות חמשת" תשמענה אוזניו בכל מושבה ומושבה כמעט שפה אחרת. אין פִּנְתִי להמבטאים אשפנוי וספרדי. לא. במבטא הנה ניצחה הספרדית כמעט בכל המושבות. אבל פִּנְתִי פשוטה, להמלים, לעצם השפה. כמעט בכל מושבה קוראים לעצמים היותר מצויים

בדיבור בשמות אחרים או בניקוד אחר: פה קוראים גיר ופה נֶתָר ושם קרטון. זה אומר תָּרַט וזה מִקְתָּב; האחד קורא צִין, עפּעֶף והשני ריסיים; בבית ספר אחד קוראים בימה, ובשני קתדרה ובשלישי מכתבה; זה אומר סְרָגֵל וזה סְרָגֵל; זה ספּסֵל וזה ספּסֵל; זה צדע וזה צדעה; פה פיס ושם צלחת ופה חיק; זה קורא תּוּזָה וזה חזית. ועד מתי, רבותי, נהיה כדור הפלגה? עד מתי לא תתאחדו ולא תשתדלו למצוא עצה לזאת?

הכותב מציע להדפיס גיליון למורים ובו ינוקדו המלים הישנות והחדשות. בהמשך מכתבו, בג' מרחשון, מציע הורוץ את הכרעותיו בפפילויִת ובנוגע לחזית — חזייה:

לבגד שעל החזה לדעתי יותר טוב לאמור תּוּזָה [כך ניקד] פאשר נוהגים במושבות רבות, כי השם תּוּזִית יש בתלמוד לזיו הבולט מפותל שפיין השכנים לסימן פי הקיר הוא לאחד.

שנים אחר כך מחדש בן־יהודה את השם חזית לעניין 'פני המלחמה החזקה'. במילונו מציין אב"י את שתי המלים — חזית (מלחמה) וחזייה — כחידושו.

כב. פֶּרֶר — חידושו של בן־יהודה ותגובתו של ביאליק (תרס"ב)

בסיפורה 'חטאת אפרים', שנתפרסם ב'השקפה' (שבעריכת א' בן־יהודה) מט' בשבט תרס"ב, משלבת חמדה בן־יהודה, כדרפה, כמה וכמה חידושי לשון מבית היוצר של בעלה. שלושה מהם פלולים בקטע קטן זה (פרפר, ורוד, אפור):

פינה אחת הייתה פעין בית נכות קטן ושם... פרפרים
אדמדמים, ורודים, אפורים ומגוונים בכל גוני זוהר הקשת...

פרפר הוא שם אחד מנהרות דמשק (ראה מלכים ב', ה
 12). נראה שבן-יהודה בחדשו את המלה (שאמנם הוא מחדש
 המלה אנו נזכרים ממכתב בן-אב"י לפֿרסקי. ראה מאמרי
 ב'לשוננו לעם' שכג, תשמ"ב) הושפע מהמלה הערבית
 פֿרפֿור = ציפור קטנה, וכן מהשמות הלועזיים של חרק זה,
 בעלי צלצול דומה: farfalla באיטלקית, papillon בצרפתית.
 השנה בעניין זה את מקור חידושו של בן-יהודה בובה (להלן).
 באותו זמן רָנח בספרות העברית פינוי אחר לפרפר
 והוא 'ציפורת פרמים' או 'ציפורת' (וכפי שאומר לי פרופ'
 דוב סדן, פינוי זה בטעות יסודו). גם ביאליק השתמש הרבה
 בפינוי ציפורת ואף שיר כתב ושמו 'ציפורת' (תרס"ד). אבל
 לאחר זמן התעשת ובשירו 'לא הראני אלהים' (תרע"א) הוא
 אומר את השורות הנפלאות:

ואולי כִּפְרָפֶר מְסָבִיב לְשִׁלְהֶבֶת
 רָקֵד וּפְיוֹז תִּצָּא נַפְשִׁי ...

גם בכמה משירי הילדים של ביאליק אין עוד 'ציפורת'
 אלא פרפר.

כג. בובה בספר מנוקד לילדים (תרס"ד)

ב'קובץ מאמרים לקריאה' מאת א' בן-יהודה "מחבר
 המלון הגדול של הלשון העברית בזמן הזה" וחיים פלמי
 "מזרה בבית הספר של חברת כל ישראל חברים", חלק
 ראשון, ירושלים התרס"ד, מובאים, טור מול טור, סיפורים
 מנוקדים לילדים, עברית מול צרפתית. אחד הסיפורים נקרא
 La pupée ותרגומו: הַפֿפֿה. בקטע הראשון נאמר:

הבִּבְהּ היא אָחַד מֵהַצָּרְכִים הַיּוֹתֵר חֲזָקִים שֶׁל נְעָרָה קְטָנָה.

ולבסוף:

נְעָרָה קְטָנָה בְּלִי בְּבָהּ היא אִמְלָלָה, כְּמַעַט כְּמוֹ אִשָּׁה בְּלִי בְּנִים.

במילוננו, ערך פְּבָהּ, מציין בן־יהודה מלה זו בציון ∞, שהוא סימן חידושו, ומסביר:

דמות ילדה או אשה וכדומה, למשחק לבנות קטנות...
ופשט השמוש במלה זו בקרב המדברים עברית בא"י וגם בספרות
החדשה, ועי' ערך הקדם [=הקודם].

הערך הקודם הוא בְּבָהּ, ועליו נאמר שם בהערה:

יש סוברים שהוא מן בבא הקודם, במשמעת שער, פתיחה,
אך דיטר'ניך], פליש'ר] החליטו כי בְּבָהּ כמו בּוּבּוּ בערב'נית], ר"ל
[רוצה לומר] ילד קטן, וכמו אישון, וכמו בת עֵין ובסור'נית] בבתא
ובבונא.

כד. הסתדרות — חידושו של א"מ אוסישקין (תרס"ג)

לידתה של מלה זו קשורה באירוע חשוב בתולדות
היישוב, והוא התקהלות 'הפנסייה הגדולה' בראשותו של
א"מ אוסישקין, באלול תרס"ג בזכרון יעקב. בכנסייה זו יסד
אוסישקין את 'הסתדרות הישוב' ואת 'הסתדרות המורים',
ואף 'אגודת הפועלים עובדי האדמה' אימצה את השם
הסתדרות באספתה בנשיאותו.

דויד ילין, שהיה מראשי המדברים באותה פנסייה, כותב
בספר היובל של הסתדרות המורים, שיצא בתרפ"ט, במאמרו
'מראשית ימי היצירה' על "יסוד ההסתדרות הארץ־ישראלית"
שיסד אוסישקין בבואו לא"י בשנת תרס"ג ומעיר לגבי

המלה הסתדרות, ש"מלה זו נוצרה בשפתנו לרגלי¹² יסוד ה'אורגניזציה' הזאת".

המלה 'אורגניזציה' או 'אורגניזציה' — ולפעמים גם מלים עבריות פגון אגודה, חבורה — שימשה עד אז בכל האיגודים הגדולים (גם ההסתדרות הציונית נקראה עד אז אורגניזציה). הפעלים ה'מעובררים' אָרְגַן, התאַרְגַן עדיין לא היו (הם הוצעו אחר כך. ראה לעיל 'רשימת מלים חדשות ראשונות') ולמושג הזה שימשו לעתים קרובות הפעלים סידר והסתדר. המלה הסתדרות הייתה ביסודה שם הפעולה של הפועל הסתדר, במשמע התארגן של ימינו.

בתמוז תרס"ג פרסם אוסישקין בעיתוני הארץ והגולה את פרוזו ליישוב, המסתיים בקריאה:

ועתה הננו קוראים אליכם, אחים, את הקריאה הזאת: מי אשר יישובנו והסתדרותנו בארץ אבותינו יקרים בעינינו, יבוא לעזרתנו לעשות את האספה הפללית גדולה וחשובה גם בכמותה וגם באיכותה למען תהיה ראויה להניח את אבן הפינה של האורגניזציה המקפת העתידה, שבה גורל יישובנו ועתידו תלויים. הסתדרו, אחים, ואלהי ציון יהיה בעזרנו!
בשם כל חברי, א"מ אוסישקין

'הסתדרות היישוב' לא האריכה ימים, אפילו את שנתה לא הוציאה, אבל המלה הסתדרות נתקבלה עד מהרה בעיתונות הארץ-ישראלית (שהסתייגה תחילה במקצת משם

12. מלת הסיבה 'לרגלי' הייתה נהוגה שנים רבות בכתביהם של סופרים ועיתונאים מובהקים. רק בעידן השני של תחיית הלשון שינו הפותבים את נהגם וכתבו 'לרגלי' (על פי בראשית לג 14).

זה והעדיפה 'מסַךְרָה'¹³ ובעיתונני חוץ לארץ, 'הצפירה', 'המליץ', 'השילוח' וכו' וכל האגודות הגדולות, ובהן הסתדרות המורים, שנוסדה אז, וכן ההסתדרות הציונית החלו להיקרא מאז הסתדרות. הסתדרות העובדים הפללית נוסדה פידוע פי"ח שנים אחר כך, בתרפ"א.

כה. אָפְנָה: חוֹתְמָה הנשי של חמדה (תרס"ד)

בא' תמוז תרס"ד פותחת חמדה בן-יהודה מדור חדש ב'השקפה', עֲתוֹן יוצא לאור פְעַמִּים בשבוע... העורך: א' בן-יהודה. וכך מתפרסם המדור בחתימת שושנה לבנה.

הָאָפְנָה

זו הפעם הראשונה בימי חייה תבוא האָפְנָה בשערי העיתונות העברית. בפחד ובחרדה אמיתית אני פותבת השורות האלה. מי לא ילגלג? מי לא יצחק לי? מי לא ידינני לחובה? ומי יודע, אם גם לא יחרימוני?

כל תקנתי אל הקוראות הנחמדות, שידעתי כי מספרן בארץ ישראל לא מעט. הן תבינוני. פי רובן מבקשות ללבוש בטעם. אין כלל לחשוש פן יביא פרסום האפנה לידי פורנות או מותרות; הנשים והבנות בארץ ישראל, אני מפרת אותן, נבונות יותר מדי ומבקשות ללבוש אך הדברים המתאימים עם האקלים שלהן, האריגים הקלים בפרט בחום היום, והגונים שאינם מפחדים מהשמש הלוחט ומתחתנים [ומתמזגים] יפה עם תכלת השמים...

13. במילוננו של בן-יהודה לא הובאה המלה הסתדרות באות ה', אלא באות ס', ברשימת הסתעפויות השורש סדר. גם המלה מְסַךְרָה איננה שם, אבל הפרך השני של מילון זה מוקדש "לכבוד סגן הנשיא של המסדרה הציונית".

במילון בן-יהודה צוינה המלה אפנה בסימן ∞ בצדה,
שהוא סימן לחידושי מחבר המילון.

כו. גלידה בירושלים לכבוד "השולטן עבד אלחמיד יר"ה"
(תרס"ו)

ב'השקפה', "עיתון יוצא לאור פעמיים בשבוע. בעלת
הפירמאן [האישור] חמדה בן-יהודה. הערב דוד יודילוביץ.
העורך: א. בן-יהודה. המו"ל ומנהיג העסק: שלמה ישראל
שיריזלי", מתפרסמת בט"ו אלול תרס"ו ורשימתה של חמדה
בן-יהודה (החותמת חב"י) 'בקטמוניה'. הרשימה משקפת את
'הלשון הירושלמית', שסופרי רוסייה הרבו לבקרה בגלל חספוסי
סגנונה והחידושים 'המיותרים' שבה (ראה חוברתי "הלשון
הירושלמית' והתגבשות הסגנון החדש" 'לשוננו לעם' ש"ב,
התש"ם, וראה לעיל סיפורי המלים יט, כ, כה).

להלן חלקה הראשון של הרשימה 'בקטמוניה' (כולה
נתפרסמה בלל"ע שג):

קטמוניה מפארה עד אין להפירה: אהלים דיוכנים [במות],
ספסלים וכיסאות, פנסים מגוונים ודגלים לרוב. קהל גדול מתהלך
הלוך ושוב. כלי זמר ושירה, מחולות וחזיונות, ועגלות רצות בכל
הדרך ומוסיפות להביא אורחים חדשים. הפול לכבוד חגיגת יום
עלות על כיסא המלכות של השולטן עבד אלחמיד יר"ה [ירום הוד].

מדי שנה בשנה חוגגים בירושלם¹⁴ החג הזה ברוב תפארת,
אך השנה הוסיף פתח [באשה — תואר אצילות טורקי] עירנו על
כל השנים הקודמות, אולי בסיבת מחלת מלפנו ומשמחה פי נרפא
ממחלתו.

14. ראה הערה 7 לעיל, סיפור ט.

משחקים, מזמרים, מנגנים ומחוללות על הדוכנים פה ושם, משמחים את הקהל והוא צוחק בכל לבו, מוחא כף. מתלהב. האנשים לכד והנשים לכד. הרבה "אמלאיות" [מעטה ארוך לנשים מוסלימיות] אבל גם מלובשות תלבושת אירופית רבות, על הרוב שמלות לבנות תפורות בטוב טעם. הפובעים נאים, המנעלים דקים, והנשים הנחמדות הזלכות באמת הלוך וטפוף ונדמה שאינן נוגעות את הארץ בלכתן.

לא פחות מהנעשה על הדוכן מעניינת את הנשים הפגישה עם מפרות, ההתלחשות מפה אל פה, המחמאות מכל צד, אך יותר עלו נעשה כשהחלו האזרחות לסעוד את לבן אצל השולחנות הערוכים. היין משמח לב האדם וה'שמפן' על אחת כמה וכמה. כל דבר מתוק ינעם לחיך והגלידה המתוקה יקרה מפז בזו העונה החמה שבימות השנה.

כל פלי הזמר עברו בוריות גדולה בעת זו. המקום היה מלא תנועה, מלא חיים, והסדר והרנחה הפליאוני יותר מפול. ובהיפגשי עם גיסו של הפחה שקמי ביי Samy Bey אמרתי לו פי בפעם הראשונה בשבתי בארץ זו רואה הנני חגיגה כל כך יפה, עממית במלוא משמעות המלה, כמו בהערים היותר גדולות והארצות היותר מפוארות.

— עשינו אשר בכוחנו — עונה לי שמי בי בעונה, אך הקהל כל כך רב.

— זה מוסיף פאר להחגיגה — מפסיקה אני את דברי שקמי ביי — כל אשר ירבה הקהל לבוא יותר נהדר המראה, יותר חיים ועליות יביא אתו.

— לחיי מלפנו! — פונה אשה אחת לשמי בי בכוס שמפן בידיה.

— לחיי סענת [כבוד] הפחה — אומרת אחרת, ושמי ביי מחנחן [אומר חן חן?!] את כל אחת ואחת.

בין שאר המלים החדשות שמשבצות קטע זה (מגוונים, פובעים, מעניינת, מחמאות, מתנחן) גם חידושו של בן-יהודה גְּלִידָה. במילונו מסביר ממציא המלה, שבנה אותה על פי המלה גְּלִיד, המצויה בספרות התלמודית, והוראתה שם "מים שנקפאו ונגלדו מהקור ונהיו גוש. וכן בערבית ג'ליד".

כו. מכונית — בן-אב"י ממציא. ביאליק מנציחה (תרע"א) קודם כול קצת על תולדות המלה. תחילה, בתרע"א, כינה את האוטומוביל איתמר בן-אב"י בשם עגלה מכונית (ואת הטראמניי — עגלה חשמלית). כך גרס בכתבויו העיתונאיות מפאריז. אחר כך הושמטה המלה עגלה מפינויים אלה וכך נעשו התארים מכונית וחשמלית לשמות עצם. מספר האוטומובילים לא היה אז גדול ביותר, וגם שנים אחר כך לא הייתה המכונית חזון נפרץ בארץ. המלה מכונית שכבה אפוא למעצבה והתפשטותה הייתה איטית ביותר. השתמשו במלה הבין-לאומית אוטומוביל, או בקיצורה אוטו. לפעמים התחכמו ואמרו אותו מוביל או, בקיצור, מוביל (כך פינו לעתים את האוטובוס הראשון בבית הפרס, בתרפ"ג, בהשפעת אבי-מורי ק"י סילמן נ"ע). היו גם שהציעו עצמונע, על משקל דומה לשם הפרטי המקראי צלמונע. ופתאום, עם פרסום שירו של ביאליק — המכונית — עשתה המלה כנפיים ו'הופרה' בפי כול. לאחר שנים, כשדעך פוכבו של בן-אב"י והוא נדד ללחם אֵיה באמריקה, כתב אל הסופר העברי דניאל פֶּרסקי ושפך את לבו לפניו. את מכתבו העצוב סיים בסיפורו על חידושו 'מכונית'. ביאליק, סיפר בן-אב"י,

פגשו פעם על שפת הים בתל אביב ושיבחו על המלה מכונית שהמציא. 'אבל אתה הנצחתה!' קרא לעומתו בן-אב"י. לפני שנים, כשהתחילו ב'קול ישראל' בשידורי 'אור ירוק', העוסקים בתנועת פלי רֶכֶב, הזמינני השדרן אפרים אָבא לספר על המלה מכונית. בשבתנו טנדו באולפן אל מול המיקרופון ובספרי על שירו של ביאליק 'המכונית', 'דקלמתי' באוזני המאזינים את השיר הזה. בחרתי לדקלמו באופן שנהגנו לעשות זאת, אני ותלמידותיי הקטנות בבית ספרי בשכונת ימין משה שבירושלים, מול חומת העיר, ב'הצגה' שעשינו משיר זה. . . . היינו מסדרים את פיסאות הפיתה ב'זוגות' ולאות שנתתי היו פוצחות הקטנות במקהלה, במבטא המזרחי החביב עליי, כשפולנו מתיזים וקוראים בגרון את הח' והע' ומגלגלים את הר' בקצה הלשון. היינו מנדנדים את הר' הזאת בהגזמה ובקול גדול בסופי השורות של השיר, וקולות אלה נשמעו ממש כאנחות האכזבה של ה'מנואָלה' היא ידית ההתנעה, שכל נוהג במכונית היה צריך לסובבה כמה פעמים עד שהיה מצליח להפעיל את המנוע:

קול מעמק, קול מְהַרְרֵר,

קול מעיר וקול מְכַפְרֵר,

קול יריע בְּשׁוֹפְרֵר,

קול פּוֹלֵם הָאֲוִירֵר,

מר צוֹרֵם וּמְזֵהִירֵר.

מר צוֹרֵחַ, מתייפֵת,

בענן אבק פּוֹרֵחַ:

תרו — עה, תרו — עה, תרו טוט טוט!

מי יריע, מי יְעוֹט?

המכונית היא במעופה,

הרודפת, הרדופה.

גלגיליה כסופה ...

תיאור המכונית של ביאליק, הדוהרת וצופרת ומעלה אבק, הרודפת והרדופה פאיזה שד, פה שונה הוא מדמות המכונית של ימינו, המותנעת בסיבוב-מפתח קל, השקטה, הנוסעת על כבישים חלקים. כשסיימתי את קריאת השיר פרץ מראייני בצחוק וקרא: הרי זהו תיאור מדויק של מכונית מדגם פורד, 1930!

לאחר השידור נחפזתי לחפש בקובץ שירי הילדים של ביאליק את ציון שנת חיבור השיר. כשלא מצאתי שם את מבוקשי צלצלתי אל משה אונגרפלד, מנהל בית ביאליק, והוא השיב לי מיד: השיר 'המכונית' נתפרסם לראשונה ב'תרצ"ב (1932), כשנתיים לפני מות המשורר.

כח. תזכיר ומלחמת השפות (תרע"ג)

אפשר מאוד שהמלה תזפיר נולדה ב'מלחמת השפות' בארץ. פומבי רב עשה לה תלמיד הגימנסיה 'הרצליה', משה שרתוק (הוא שרת) בתזפירו, המועתק להלן פלשונו.

'האחדות, שבוועון לעניני הפועלים והמוני-העם בארץ ישראל, יוצא לאור על ידי מפלגת הפועלים העברים הסוציאל-דימוקרטים בארץ ישראל (פועלי ציון) מפרסם בגיליון 37 מו' בתמוז תרע"ג, 'תזפיר' על העברית

15. על 'מלחמת השפות' ראה, בין השאר, 'לקט תעודות לתולדות ועד

הלשון ... עמ' 104-115, וכן בחוברתי 'שמונים שנה' עמ' לז-לט.

בטכניקום (שנשלח למועצת חברי הנהלת הטכניקום [הוא הטכניון] בחיפה, שהייתה בב' לחודש יולי ש"ז בברלין):

ירושלים, י"ז סיון תרע"ג

לקורטוריום של המכון היהודי להפצת השכלה טכנית בא"י בברלין.

אדונים מאוד נכבדים!

אנחנו תלמידי הפיתוח העליונות של בתי הספר התיכונים בא"י מתכבדים להציע לפניכם את תזכירנו זה:

יום פתיחת הטכניקום בחיפה קרוב לבוא, וחניכי בתי הספר התיכונים בארץ ישראל מצפים בתקווה לקראת אותו המאורע שגדול יהיה ערכו בהתפתחות היהדות הארץ-ישראלית, כי עתיד הוא הטכניקום להיות גולת הכותרת של בית הספר העברי בא"י. אשר הרבה אנשים בעלי לב ורוח עמלו בבניינו במיטב פוחזותיהם הרוחניים והחומריים במשך שנים רבות.

בזמן שהתחילה חברת "העזרה" להתעסק בייסוד בתי הספר שלה הלכה והשתרשה ההכרה שבתי הספר העבריים בא"י יפרחו ויביאו פרי, רק בהיות השפה העברית שפת הלימודים. ואמנם על בסיס זה התפתח בית הספר בא"י, הנותן להורים העברים את האפשרות לחנך את בניהם חינוך עברי שלם, החל מימי ילדותם — בגן הילדים — ועד גמר חוק לימוד של בית ספר בינוני.

ואנחנו, שנתחנכנו על פי שיטה זו, שקיבלנו את חינוכנו בשפה העברית, דאגנו תמיד ליום יבוא, שבו נהיה מוכרחים להפסיק את מהלך לימודנו בחפצנו להשלימו בבית ספר גבוה זר בחו"ל. והבשורה שבקרוב יתנוסס בחיפה בית הטכניקום העברי שבו יוכל הצעיר הארץ-ישראלי להמשיך את השכלתו — פיזרה את ענן דאגתנו זו מעלינו.

ואולם בזמן האחרון שוב העיבו ענני דאגה את שמי תקוותינו: שמועה בלתי פוסקת עוברת בארץ, כי בין חברי הקורטוריום הנכבדים

נגלו חילוקי דעות על אודות שפת הלימוד שתיקבע בטכניקום, עברית או גרמנית. ומוכן הדבר, כי השמועה הזאת הסבה לנו רוב דאגה. על ידי זה הלא יושמו לאל כל תקוותינו. סכנת הקרע בסוף מהלך חינוכנו עומדת שוב לפנינו; וזה יכאיב לנו עוד יותר שדווקא בית הספר יהודי בארץ ישראל יביא לנו את המכשלה הזאת. יתר על כן, אם בטכניקום תשלוט שפה זרה ישפיע זה לרעה על כל בתי הספר בארץ. בית הספר הגבוה יהיה הנותן-טעם לכל יתר בתי הספר הבינוניים והנמוכים: כל בתי הספר מוכרחים יהיו להתחשב עם עתידות תלמידיהם ולהתאים את תכנית לימודיהם לזו של בית הספר הגבוה. שינוי כזה יערער את אותו הפרינציפ הבריאי של שפת הלימוד העברית, אשר כל מייסדי השיטה הזאת ומנהלי חברת "עזרה" בכלל הכירו באמתתה המוחלטת, על ידי זה יהיה הטכניקום למפגע ולמכשול לבניין החינוך העברי בארץ ישראל, ותקוות מייסדיו להביא ברכה לארץ — תישאר מעל.

ולנו, העתידים להיות תלמידי הטכניקום הראשונים והמחפסים בקוצר רוח לקראת יום היפתחו, חשובה שאלה זו בייחוד; לכן חושבים אנו לנכון להביע לכם בזה, אדונים מאוד נכבדים, גילוי דעתנו, ומבקשים אנו מכם לשים לב לתזפירנו זה ולזכרו ביום ההכרעה.

בכבוד רב

בשם תלמידי המחלקות העליונות של בית המדרש
למורים בירושלם, הגימנסיה "הרצליה" ביפו, בית הספר
למסחר בירושלם,
על החתום משה שרתוק

המלה תזפיר אינה נזכרת במילוננו של בן-יהודה, לא במקומה, באות ת' ולא בהסתעפויות השורש 'זכר'. מקבילתה של המלה בערבית היא מִדְ'פָּרָה על פי השורש ד'פ'ר המקביל

ל'זכר'. במכתבו של בן-אב"י לפרסקי, שיתפרסם בחוברת
הבאה של 'לשוננו לעם', מציין הפותב, שהמלה תזכיר היא
חידושו של אביו.

חזברות מאת מחבר הקונטרס בסדרת 'לשוננו לעם':

בחזברת מקובצת: לשיפור הלשון	{	דבר איש אל רעהו קונטרס קכו-קכח, התשכ"ב
בחזברת מקובצת: על חידושי מלים	{	ככתוב איש אל רעהו קג, התש"ך לשון בתחייתה קסט-קע, התשכ"ו חידושי המלים של א' בן-יהודה לפי מילונו קיד-קטו, התשכ"א

שמונים שנה, תר"ן-תש"ל רד-רה, התש"ל
העגבנייה ומה שעוללו לה שמותיה ריג, התשל"א
א' בן-יהודה ותחיית הדיבור העברי רלג-רלד, התשל"ג
העברית לרבדיה, שיחות ותרגילים רנה, התשל"ה
'הלשון הירושלמית' והתגבשות הסגנון החדש שב, התש"ם
חליפות ותמורות בלשון ימינו שט-שי, התש"ם
ראשית הרחבת הלשון בימינו שכא-שכב, התשמ"ב